

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин
та методики навчання історичних дисциплін

Ходун Едуард Олегович

**МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ ЗМІНИ КОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
В СРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:

_____ О.В. Потехін,
доктор історичних наук, доцент
« ____ » _____ 2021 року

Виконавець:

_____ Е.О. Ходун
« ____ » _____ 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	7
РОЗДІЛ 2. ЦЕРКВИ ТА РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ У СРСР ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	13
2.1. Правові норми існування та діяльності релігійних об'єднань у Радянському Союзі	13
2.2. Фактичний стан релігійних конфесій на території СРСР до початку Другої світової війни	15
РОЗДІЛ 3. ЗМІНИ В РЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ МІЖНАРОДНІ ПРИЧИНИ	23
3.1. Необхідність міжнародної підтримки СРСР після нападу нацистської Німеччини	23
3.2. Імідж Радянського Союзу серед союзних країн антигітлерівської коаліції	25
3.3. Спротив громадської думки західних країн щодо допомоги Радянському Союзу	28
3.4. Лібералізація релігійної політики СРСР як умова отримання допомоги від США та Великої Британії	33
3.5. Початок інформаційної компанії щодо релігійної свободи в СРСР	36
3.6. «Новий курс»: зміни у конфесійній політиці Радянського Союзу	39
3.7. Тегеранська конференція та відродження Московського патріархату	44
3.8. Досягнення радянської геополітики та примарність відродження церковного життя	51
3.9. Російська православна церква та Ялтинська конференція	53
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення значущості релігійних організацій в міжнародних відносинах. Не зважаючи на те, що вже декілька поколінь людей сприймають релігійні переконання як справу виключно приватного життя, діяльність церков та релігійних об'єднань і дотепер має як загальнодержавне, так міжнародне значення. Навіть у атеїстичному Радянському Союзі релігійний вплив займав важливе місце. Факт швидкого та різнобічного розвитку діяльності Російської православної церкви під час Другої світової війни, особливо у світлі попередніх років тяжких гонінь на неї, викликає неабиякий інтерес. При цьому піднесення ролі релігійних організацій співпадає з загальним оновленням системи міжнародних відносин, з перетворенням СРСР на одну з наддержав післявоєнного світу. Вектори міжнародної політики, закладені у той час, й досі або залишаються актуальними, або підспудно тяжіють над ментальністю в країнах колишнього Союзу.

Враховуючи, що закладені в СРСР принципи конфесійної політики та державно-церковних відносин застосовуються в деяких колишніх республіках, дана тема залишається актуальною. Вивчення сумного досвіду використання тоталітарними режимами релігійних спільнот для власних політичних цілей спонукає звернути увагу на сьогодення, яке потребує деполітизації церковного життя та невтручання державних чинників у внутрішні справи конфесій.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена необхідністю об'єктивного та неупередженого використання досвіду державно-церковних відносин для уникнення зайвих суперечностей у ході сучасного розвитку держави.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є виявлення та аналіз змін стану релігійних організацій в СРСР, зокрема Російської православної церкви, в залежності від потреб міжнародної політики більшовицької влади під час Другої світової війни.

Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- визначити засади релігійної політики Радянського Союзу та способи її реалізації напередодні та у часи Другої світової війни;
- з'ясувати відношення країн-союзниць антигітлерівської коаліції до відсутності релігійної свободи в СРСР;
- висвітлити процес відродження діяльності Російської православної церкви після 1943 року;
- проаналізувати зв'язок лібералізації релігійного життя у Радянському Союзі з його потребами у міжнародних відносинах під час війни;
- прослідкувати роль РПЦ у міжнародній діяльності СРСР на завершальному етапі Другої світової війни.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин СРСР та суспільно-релігійні трансформації в ньому у роки Другої світової війни, а **предметом** – конфесійна політика Радянського Союзу.

Хронологічні межі роботи охоплюють період Другої світової війни з 1939 до 1945 року. Проте інколи автор виходить за вказані хронологічні межі, розглядаючи релігійне життя у Радянському Союзі більш раннього періоду та міжнародну репутацію СРСР напередодні війни, щоб краще зрозуміти причини та динаміку змін конфесійної політики.

Територіальні рамки дослідження визначені межами СРСР та її основними союзниками по антигітлерівській коаліції – Сполученими Штатами Америки та Великою Британією. Як суб'єкт міжнародних відносин у роботі береться до уваги Святий Престол та його допоміжна суверенна територія – Ватикан.

Методи дослідження. Складність та багатогранність досліджуваної теми передбачає використання принципів комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Відповідно до мети і завдань роботи використовувався метод історизму, який дав можливість прослідкувати взаємозв'язок та взаємообумовленість процесів конфесійної та міжнародної політики СРСР. Принцип об'єктивності допоміг позбавитися деяких ідеологем радянської історіографії та упередженості конфесійного підходу. За допомогою методу періодизації вда-

лось простежити основні етапи змін конфесійної політики напередодні та у роки Другої світової війни. Порівняльно-історичний метод дозволив з'ясувати стан основних конфесій на території Радянського Союзу у різні періоди їх існування. Завдяки методу аналізу та синтезу були вивчені окремі складові та виявлені загальні тенденції змін релігійного життя в СРСР в залежності від потреб міжнародної політики. Методи систематизації та узагальнення стали інструментом для визначення заключних результатів дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу взаємопов'язаності міжнародних інтересів СРСР під час Другої світової війни та відродження релігійного життя на теренах Радянської країни. Зіставлення фактів у їх хронологічній послідовності дало можливість довести та систематично викласти синхронність коливань зовнішньополітичних інтересів СРСР та етапів лібералізації або навпаки погіршення становища Православної церкви.

Удосконалені попередні наукові судження про підконтрольне відродження Російської православної церкви у 1943 році та використання авторитету Церкви у міжнародних відносинах на завершальному етапі Другої світової війни.

Отримало подальший розвиток положення про те, що попри виключно прагматичні інтереси радянської влади щодо релігійних спільнот, легалізацію свого становища Церква використовувала у власних інтересах, що були зумовлені християнською ідентичністю, а не геополітичними задумами більшовиків.

Практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали, положення та висновки дослідження поглиблюють розробки з всесвітньої історії, історії міжнародних та державно-церковних відносин. Практична цінність визначається також можливістю використання результатів дослідження у питаннях конструювання доцільних моделей державно-церковних та міжконфесійних відносин на сучасному етапі формування правової держави та громадянського суспільства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки, отримані в результаті дослідження доповідалися на III Всеукраїнській науково-

практичній конференції з міжнародною участю «Сучасні музеї – центри збереження і використання історико-культурної спадщини» (Суми, 2021).

Публікації:

Ходун Е.О. Російська православна церква у міжнародних відносинах СРСР із США та Великобританією під час Другої світової війни. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал СумДПУ ім. А.С.Макаренка*. 2021. 1 (9). С. 117–121.

Структура та обсяг роботи. Специфіка теми дослідження, сформульовані мета і завдання визначили структуру магістерської роботи, яка складається із вступу, трьох розділів основної частини, що які включають в себе 11 підрозділів, висновків та списку використаних джерел у кількості 122 найменувань. Загальний обсяг роботи – 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Більшовицькі репресії ХХ століття спалювали долю та забрали життя великої кількості людей, що були незгодними з реаліями радянського тоталітаризму. Особливо постраждали релігійні конфесії, що історично існували на теренах новоутвореного Радянського Союзу, безвідносно їх ставлення до ідей побудови комуністичного суспільства. У цей час було закрито переважну більшість храмів, знищено систему духовної освіти та релігійної благодійності. Факти свідчать про закономірність: чим більшою та впливовішою була релігійна структура, тим більших утисків вона зазнавала. Таким чином історія Російської православної церкви у радянський період – це перш за все історія нечуваного до того часу гоніння на найбільшу конфесію в СРСР.

Загальна історія державно-церковних відносин в Радянському Союзі висвітлена в достатній мірі. Разом з тим поза увагою більшості наукових досліджень, як правило, залишаються приховані від поверхневого погляду принципи, у відповідності до яких з певного часу радянська влада спрямовувала свої зусилля не на тотальне знищення релігійності, а на підпорядкування Церкви партійно-державній структурі та «використання її на користь своєї зовнішньої політики, вбачаючи в ній союзника у справі залучення світової громадської думки на бік зовнішньополітичних ініціатив СРСР» [97, с. 1]. Особливо яскраво цей підхід проявився в часи Другої світової війни, коли більшовики всупереч і власній ідеології, і донедавна агресивній поведінці, почали відродження Російської православної церкви «більшовицькими темпами».

Для того, щоб з'ясувати фактичну міру відродження релігійного життя, ступінь залежності церковної структури від контролюючих органів держбезпеки, а також встановити чіткий взаємозв'язок між зміною конфесійної політики Радянського Союзу та зовнішньополітичними пріоритетами влади в часи Другої світової війни, автор дослідження звертається до існуючої пласту розробки даної теми.

Історія Російської православної церкви в контексті міжнародної політики воєнного часу порівняно непогано розроблена. Весь існуючий масив робіт з цієї теми доцільно розділити на чотири групи, використовуючи географічний і хронологічний принцип.

Найменшою та малоцінною групою досліджень є праці авторів радянського періоду. Особливою рисою цього напрямку був його виражений атеїстичний характер. Боротьба з релігією ставилася у прямий зв'язок із завданнями побудови комуністичного суспільства, тому з погляду вирішення цих завдань вивчалася історія релігії та власне історія Російської православної церкви. Методологічним принципом для радянських дослідників слугувала рекомендація В. І. Леніна писати книги «з історії релігії та проти будь-якої релігії» [30, с. 11].

Досліджуваний нами період визначався радянськими вченими як час остаточної «нормалізації» відносин Радянської держави та Російської православної церкви [5, с. 122]. Серед проблем державно-церковних відносин у СРСР у роки Другої світової війни, на яких була зосереджена увага радянських дослідників, головним було питання патріотичної позиції РПЦ. На думку Д. І. Сидорова та В. Є. Ладоренка, сама по собі релігія не містить в собі нічого, що могло б спонукати людину до проявів патріотизму. Отже, рахували вони, патріотизм віруючих у роки війни проявився не завдяки їх переконанням, а всупереч їм під впливом комуністичних ідей [33, 77]. Водночас А. І. Барменков додавав, що Радянській державі «не було байдуже поведінка духовенства під час війни» [5, с. 117]. Загалом радянські дослідники позитивно оцінювали громадянську діяльність РПЦ і вочевидь ніхто з них навіть не намагався виявити міжнародні причини зміни релігійної політики.

Крім цього слід мати на увазі, що не вся радянська історіографія була антирелігійною, оскільки всередині Російської православної церкви розвивалася власна історична наука. Втім лояльність Церкви до Радянської держави вимагала упередженості церковної історіографії того періоду.

Другою групою історіографії стали роботи емігрантів із колишньої Російської імперії, які пов'язували свою конфесійну приналежність із Російської

православної церкви за кордоном та вкрай критично ставились до всього радянського. Ключовими постатями в історичній науці цієї плеяди можна назвати протопресвітера Михайла Польського з його працями «Канонічне становище вищої церковної влади в СРСР та закордоном» [54] і «Нові мученики Російські» [116], а також Д.В. Поспеловського та його «Російська Православна Церква у ХХ столітті» [58].

При аналізі історіографії російського зарубіжжя необхідно враховувати юрисдикційну приналежність авторів тих чи інших праць. Як зауважує сучасний дослідник російського православного зарубіжжя А.В. Попов, суперечності між істориками цієї групи лежать «не в сфері наукового, об'єктивного дослідження, а сфері юрисдикційної належності того чи іншої автора, ставлення цієї юрисдикції до Московської Патріархії та інших Православних Церков» [55, с. 11-12].

Найбільш цінними є напрацювання третьої групи авторів – наших сучасників на пострадянському просторі. Останніми роками – починаючи з святкування тисячоліття хрещення Русі – у галузі дослідження історії Церкви в СРСР було здійснено прорив. У 1989 р. з'явилися перші найповніші публікації змісту кремлівської бесіди 4 вересня 1943 р. між Й. Сталіним та митрополитами РПЦ. Публікації здійснили М.І. Одінцов [45] та В.А. Алексєєв [2]. Дещо пізніше М.І. Одінцов опублікував фундаментальну працю «Російська Православна Церква напередодні та під час сталінського соціалізму 1917 – 1953 рр.» [47].

Одну зі своїх монографій О. Ю. Васильєва присвятила політиці Радянської держави щодо РПЦ у 1943–1948 роках [9]. На думку історика, основним змістом цього періоду була спроба перенесення до Москви центру міжнародного православ'я, створення там «православного Ватикану», який міг би стати «духовно-моральною опорою міжнародної політики Кремля» [9, с. 106].

Власне міжнародному аспекту зміни церковно-державних відносин присвятив свою працю «Зовнішні зв'язки Московської Патріархії та розширення її юрисдикції у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945» В.М. Якунін [98]. Найбільш систематичний і повний виклад досліджуваного питання можна

знайти в капітальній праці М.В. Шкаровського «Російська Православна Церква за Сталіна і Хрущова. Державно-церковні відносини у СРСР 1939–1964 роках» [96].

Священнослужителі Московського Патріархату у своїх роботах лише недавно почали писати про історію Російської церкви у другій половині ХХ століття. У працях, що стосуються цієї теми, часом зустрічаються дуже різні оцінки. Так, протоієрей Владислав Ципін у своїх книгах [90] уникає полемічності та досить спокійно викладає інформацію. Він вважає, що з 1943 року почалась нова, цілком доброзичлива для Церкви епоха. Більш об'єктивними є праці протоієрея Георгія Митрофанова [36], який у «новому курсі» не знаходить особливих приводів для оптимістичних оцінок.

Додають кращого розуміння міжнародної компоненти щодо зміни релігійної політики Сталіна праці зарубіжних авторів. Ділити їх роботи на періоди немає сенсу через відсутність змін у трактуванні подій, що вивчаються.

У публікаціях Д. Кірбі [110] знаходяться листування між представниками Англійської церкви та державними діячами Сполученого Королівства щодо можливих кроків для поліпшення релігійної свободи у СРСР. Вплив США та власне Ф.Д. Рузвельта на поширення свободи сповідань у Радянському Союзі розкривається у дослідженні С. Майнера, що має красномовну назву «Священна війна Сталіна» [113]. Більш розлогою та оглядовою є робота К. Хаттена «Християни залізної завіси» [109]. Втім більшість західних істориків перебільшує ступінь контролю держави над Російською церквою та не враховує зворотного впливу, тобто вимушеності влади зважати на інтереси мільйонів віруючих.

Найсвіжішою працею з даної теми у західному світі є книга А. Роккуччі «Сталін та патріарх. Православна церква та радянська влада 1917 – 1958» [70]. Головним об'єктом наукової зацікавленості дослідника є сталінський «новий курс» релігійної політики. Хоча «нейтралізація передбачуваного ворога шляхом його кооптації не належала до традицій сталінської політичної культури» [70, с. 224], але Роккуччі вважає, що радянський лідер бачив у Церкві скоріше союзника, аніж ворога.

Джерельна база роботи представляє собою комплекс документів державного та конфесійного походження, офіційних матеріалів, заяв та публікацій, матеріалів епістолярного та мемуарного жанру, інформаційні сповіщення періодики та статистичні дані. З огляду на це було опрацьовано значний масив матеріалів, які допомагають з'ясувати зв'язок між зміною релігійної політики Сталіна та впливом на це міжнародного фактору.

Офіційні документи радянської влади передвоєнної пори [14, 26, 27, 28, 37, 41, 42, 43, 53, 60, 69] дають нам розуміння правового статусу релігійних об'єднань у СРСР, а такі ж матеріали після 1943 року [10, 18, 31, 32, 38, 72] повідомляють про способи взаємодії влади та церковної ієрархії.

Найбільшої уваги заслуговують спогади С. Веллза [100] та К. Голла [122], які за часів війни обіймали посади заступника та держсекретаря США. Особливо цінними є їх офіційні заяви та інформації про приватне спілкування з радянськими представниками, де прямо озвучувалися вимоги релігійної свободи як ціни надання допомоги з боку західних союзників. Зі спогадів А. Гаррімана [106, 107] та Г. Гопкінза [120], які виконували функції представників президента США, ми можемо дізнатися, яке значення надавав Ф. Рузвельт питанню релігійної свободи у СРСР та якими способами переконував Сталіна вирішити це питання. Доповнюють внесок Ф. Рузвельта у питанні зміни конфесійної політики Радянського Союзу спогади Ф. Перкінса [115], а завершують – мемуари Р. Шервуда [93, 94, 120].

З радянського боку цінні спогади про вкрай скрутне положення СРСР на початку війни, велику потребу у допомозі союзників та готовність виконувати їх умови залишив М. Хрущов [110]. Таку ж картину вимальовує листування Й. Сталіна з президентом США [50, 102].

З листування між Ф. Рузвельтом та папою Пієм XII ми дізнаємось про перемовини президента США та голови Католицької церкви [121], від якого очікувалось пом'якшення ставлення до Радянської Росії. Це, в свою чергу, допомогло б змінити міжнародний імідж СРСР та спонукати американський парламент погодитися на військові та матеріальну допомогу Москві. До офіційних

документів цієї спрямованості можна віднести енцикліки Римських пап [104, 117, 118] стосовно комунізму в цілому та російських більшовиків зокрема.

Епістолярна спадщина патріарха Олексія (Симанського) [52] допомагає з'ясувати ступінь залежності предстоятеля від указівок Ради у справах РПЦ, а також зрозуміти, які задачі державні органи ставили перед церковною ієрархією.

Статистичні дані, що містяться у письмових опитуваннях католицького духовенства США [75] дають розуміння того, як ставились окремі прошарки американського суспільства щодо допомоги Радянському Союзу, а статистична інформація радянського походження, що її зібрав Н. Прокопович [66], являє масштаби ленд-лізівської допомоги. Крім цього, дані перепису населення [16] дозволяють з'ясувати релігійні настрої радянських громадян.

Розуміння обставин, мотивів та вражень від візиту британської делегації до СРСР у 1943 році можна знайти у листуванні представників Англійської церкви. На жаль, цю інформацію вдалось знайти лише у викладенні Д. Кірбі [111].

Реакцію на досліджувані події з боку церковної спільноти можна знайти на сторінках єдиного на той час офіційного видання РПЦ – «Журналу Московської Патріархії» [40, 44, 64, 65, 98].

Загалом цей масив джерел, за їх хронологічного викладення та співставлення з фактами загальної історії, дають чітке розуміння впливу західних союзників на трансформацію релігійної політики в СРСР, а також прагматичного використання Церкви з боку радянської влади задля досягнення власних інтересів, що і становить основну ціль цього дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЦЕРКВИ ТА РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ У СРСР ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Правові норми існування та діяльності релігійних об'єднань у Радянському Союзі

Після захоплення влади більшовиками в кінці 1917 року в Росії, а згодом і в інших країнах, що з часом було приєднані до Радянського Союзу, відбулись докорінні зміни в політичному устрої, моделі економічних відносин та суспільному житті. Світоглядні цінності та релігійні переконання громадян країни також зазнали трансформації. На зміну формально обов'язковому православ'ю часів Російської імперії та релігійному плюралізму за Тимчасового уряду, більшовики задали нову тональність життя та діяльності релігійних об'єднань на підконтрольних їм територіях. Стикаючись на початку свого історичного буття з проблемами більш нагального порядку, аніж питання особистих переконань, радянська влада тим не менше вже з перших днів свого існування офіційними документами та особистими розпорядженнями своїх керівників змусила віруючих відчутти доконаний факт революції.

Не маючи чіткого бачення місця релігійності загалом у суспільному житті, більшовики спершу проводили релігійну політику в дусі світських європейських правових держав. «Скасування всіх і всіляких національних та національно-релігійних привілеїв та обмежень» [14, с. 40] – такі загальноприйняті засади декларували більшовики в одному з найперших своїх документів – «Декларації прав народів Росії» від 2/15 листопада 1917 року. Ці принципи пізніше будуть зафіксовані у Конституції РРСФР 1918 року: «свобода релігійної та антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами». Ба більше, цим документом Радянська Росія вважала себе місцем притулку іноземних громадян, що стали жертвами утисків свободи совісті: «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка надає право притулку всім іноземцям, що піддаються переслідуванню за політичні та релігійні злочини». В той же час стаття

65 позбавляє священнослужителів будь-якої конфесії виборчих прав [26]. А відомий «Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» взагалі відмовляє релігійним організаціям в правах власності та юридичної особи [43]. Як зазначає Р. Пайпс, «в більшості радянських законів того часу за ліберальною назвою декрету навмисно приховувалась його істинна тоталітарна сутність. Перша стаття «Декрету про свободу совісті, церковних та релігійних спільнот» оголошувала про відділення церкви від держави... В наступних статтях всім громадянам гарантувалось право сповідувати будь-яку релігію або жодну. Багато іноземців и всі захоплені пошанувачі радянської влади, приймаючи ці заяви за чисту монету, вирішили, що щасливим громадянам Росії надається необмежена свобода віросповідання. Але це були пусті запевнення, бо справжній сенс декрету означав смертельний вирок церковним установам» [49]. Найближче майбутнє підтвердило справедливість цих висновків.

8 квітня 1929 року Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла постанову «Про релігійні об'єднання», яким межі діяльності релігійних спільнот ще більше звужувалися. Віднині «загальні збори релігійних громад і груп віруючих відбуваються з дозволу: в містах – комісією з розгляду релігійних питань при міськрадах, в селах – районних виконкомів» [41]. Змусивши підкоритися тотальному контролю, влада заборонила релігійним організаціям будь-яку діяльність, окрім культової. «Створювати каси взаємодопомоги, кооперативи, виробничі об'єднання і взагалі користуватися знаходяться в їх розпорядженні майном для будь-яких інших цілей, окрім задоволення релігійних потреб; надавати матеріальну підтримку своїм членам; організувати як спеціально дитячі, юнацькі, жіночі молитовні та інші зборів, так і загальні біблійні, літературні, рукодільні, трудові, з навчання релігії і т.п. зборів, групи, гуртки, відділи, а також влаштовувати екскурсії та дитячі майданчики, відкривати бібліотеки й читальні, організувати санаторії та лікувальну допомогу» [41] - все це було неприпустимим в діяльності релігійних спільнот.

5 грудня 1936 року на Восьмому Надзвичайному Всесоюзному з'їзді Рад було оголошено про прийняття нової Конституції СРСР. На відміну від колишніх радянських постанов, в ній вперше проголошувалось рівні права для всіх громадян, у тому числі і для «служителів культу». Стаття 124 стверджувала, що «свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнаються за всіма громадянами» [27]. Постулювання основним законом свободи та рівноправності насправді збільшило розрив між атеїстами та віруючими, обмеживши у правах останніх: якщо одні мали свободу антирелігійної пропаганди, то свобода інших зводилась до «відправлення релігійних культів», що зовсім нетотожно праву сповідання релігії. Тобто на законодавчому рівні цілеспрямовано відбулась підміна понять – свободу совісті замінили на право звершення релігійних обрядів.

2.2. Фактичний стан релігійних конфесій на території СРСР до початку Другої світової війни

Яким би обмеженням відповідно до закону не піддавались релігійні спільноти у Радянському Союзі, реальне їх становище було значно скрутнішим.

На час приходу до влади більшовиків Російська православна церква була найбільшим конфесійною групою на теренах колишньої Російської імперії, до вона мала державний статус. РПЦ сприймалась не лише як ідеологічно ворожий інститут, але й як прямого політичного ворога, який може впливати на процес становлення та зміцнення радянської влади. Окрім загальних обмежень, в який опинились всі релігійні конфесії, до Православної церкви в Росії застосовувались особливі заходи, які за два десятиліття поставили найбільшу з Православних церков світу на межу зникнення.

Попри запевнення, що потрібно «дбайливо уникати всякої образи почуттів віруючих» [69], вже 13 листопада 1917 року у Царському Селі (біля Петрограду) був вбитий більшовиками перший православний священнослужитель – протоієрей Іван Кочуров. Серед вищого духовенства першою жертвою став митрополит Київський та Галицький Володимир (Богоявленський). 7 лютого 1918

року він був вбитий на території Києво-Печерської лаври загоном червоноармійців, які під керівництвом М.А. Муравйова захопили столицю Української Народної Республіки. Ці смерті будуть лише початком спроби радянської влади фізично знищити церкву.

Особливо загострився конфлікт навесні 1922 року, коли влада розпочала компанію по вилученню церковних коштовностей, в рамках якої насильно експропріювали із храмів вироби з дорогоцінних металів під приводом боротьби з голодом, що вирував тоді в Поволжі та інших регіонах. Не дивлячись на те, що церковні ієрархи прийняла рішення безперешкодно передати цінності, які не мають прямого відношення до богослужіння, більшовики силоміць вилучали і ті предмети, які були потрібні виключно для звершення християнського культу.

З самого початку ця компанія мала на меті спровокувати відкритий конфлікт з РПЦ та використати цей привід для масових репресій духовенства та віруючих. «...вилучення цінностей, особливо, найбагатших лавр, монастирів і церков, має бути проведено з нещадною рішучістю, безумовно ні перед чим не зупиняючись і в найкоротший термін. Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли і думати» [53] - такою вбачав ціль та способи проведення компанії по вилученню церковних цінностей В.І. Ленін.

«Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з самої скаженою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням жодної опору... ніякий інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечував нам співчуття цієї маси, або, принаймні, забезпечив би нам нейтралізацію цих мас в тому сенсі, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці» [53] - продовжував у листі до Політбюро від 19 березня 1922 року Ленін. Тобто зрос-

таючий голод, викликаний політикою «воєнного комунізму», надавав можливість більшовикам нанести ще більш нищівного удару церкві.

Інспіровані Леніним пограбування храмів призводили до конфліктів та сутичок. Так за перше півріччя 1922 року більше 700 осіб, частіше за все священників та монахів, було притягнуто до кримінальної відповідальності [34, с. 169]. Міру покарання обвинуваченим визначило Політбюро у своїй постанові від 2 травня 1922 року, де наказувалось судовому трибуналу «застосувати до попів вищу міру покарання» [60]. Серед відомих церковних ієрархів, які були страчені у цей період, можна згадати митрополита Петроградського та Гдовського Веніаміна (Казанського). 13 серпня 1922 року разом із трьома своїми однопідданими митрополит був розстріляний.

Втім, з самого початку операції кошти, вилучені у церкви, не планувалося використовувати для боротьби з голодом [34, с. 170]. Експропріація церковних коштовностей Леніну потрібна була для поповнення державної скарбниці та відстоювання власних інтересів на Генуезькій конференції, про що він каже прямо: «Нам будь-що-будь необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, цим ми можемо забезпечити собі фонд у кілька сотень мільйонів золотих рублів (треба згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр). Без цього фонду ніяка державна робота взагалі, ніяке господарське будівництво, зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї особливо, абсолютно немислимі. Взяти в свої руки цей фонд в кілька сотень мільйонів золотих рублів (а може бути, і в кілька мільярдів) ми повинні будь-що-будь» [53].

Радянська влада також намагалась послабити церкву через стимуляцію внутрішніх протиріч між церковними ієрархами та створення альтернативних церковних структур, які будуть лояльними до діючої ладу. Так, у тому ж 1922 році влада надала особливу протекцію групі православного духовенства, яка взяла собі назву «Жива церква» та намагалась відсторонити від управління патріарха Московського Тихона (Беллавіна). Потужна підтримка державою та ув'язнення патріарха надало тимчасового успіху новоствореній юрисдикції, яка

взяла собі назву «Православна російська церква». Намагаючись прислужитися радянській владі Помісний собор Православної російської церкви 1923 року об'явив «капіталізм – смертельним гріхом, а боротьбу з ним священною для християнина» [22, с. 851], а патріарха Тихона «позбавленим сану, чернецтва та поверненим у первісне мирянське положення» [22, с. 852]. З часом «обновленська» церква потонула у нескінченних чварах її керівників, а з середини 1930-х, втративши підтримку держави, маргіналізувалась та повністю зникла зі смертю її останнього першоієрарха – митрополита Олександра Введенського.

Зі смертю патріарха Тихона у 1925 році почались труднощі в управлінні РПЦ: два раніше призначених місцеблюстителя – митрополит Казанський Кирило (Смірнов) та митрополит Ярославський Агафангел (Преображенський) – знаходились у засланні, тому функції тимчасово керуючого церквою перейшли до останнього з призначених кандидатів на місцеблюстительство – митрополита Крутицького Петра (Полянського). В його обов'язки входило скликати собор для обрання нового предстоятеля, втім сам митрополит Петро невдовзі опинився в ув'язненні. З грудня 1925 року на підставі розпорядження митрополита Петра фактично обов'язки місцеблюстителя виконував митрополит Нижегородський Сергій (Страгородський), який засвоїв собі титул «заступника патріаршого місцеблюстителя».

Результатом арешту і подальшого тиску на митрополита Сергія особисто і на церкву в цілому, було видання документа, відомого як «Декларація», що був опублікований 29 липня 1927 року. В ній тодішній першоієрарх Російської православної церкви вдається до нечуваних досі епітетів та силогізмів щодо радянської влади: «Нам потрібно не на словах, а справами показати, що вірними громадянами Радянського Союзу, лояльними до радянської влади, можуть бути не тільки байдужі до православ'я люди, не тільки зрадники йому, але і самі ревні прихильники його, для яких воно цінне, як істина і життя, з усіма його догматами і переданнями, з усім його канонічним і богослужбовим укладом. Ми хочемо бути православними і в той же час усвідомлювати Радянський Союз нашою громадянською батьківщиною, радості й успіхи якої – наші радості й успі-

хи, а невдачі – наші невдачі» [8, с. 226]. Таке занадто привітне ставлення митрополита Сергія – добровільне чи вимушене – до радянської влади, яка піддавала церкву і віруючих всіляким утискам, призвело до розділення у церковному середовищі. Так виникають православні спільноти «непоминаючих», тобто тих, що не визнають духовний провід митрополита Сергія. До кінця 1930 року нараховувалось 37 єпископів, що не забажали йти на компроміси з владою та підпорядковуватись заступнику патріаршого місцеблюстителя [1, с. 409]. Таким чином, «Декларація», яка мала своєю метою отримати Православній церкві «і по цивільним законам цілком легальне управління» [8, с. 226], призвела до внутрішніх розділень і зовсім не вберегла від жорстоких гонінь 1930-х років.

Злодіяння радянської влади щодо Православної церкви були настільки значним, що на цей факт почало реагувати світове співтовариство. Так, 2 лютого 1930 року папа Римський Пій XI звернувся із закликом молитися за «гнану Російську Церкву», а у Великобританії архієпископ Кентерберійський Козмо Гордон Ланг організував міжнародне і міжконфесійне «моління про страждення Російську Церкву», що відбулось 16 березня 1930 року [20, с. 1]. І така реакція не була лише корпоративною підтримкою чи перебільшенням.

Адміністративний тиск, закриття храмів та терор поставили церкву на межу виживання. Кількість церков та інших культових споруд на території всього СРСР на 1941 рік становила 3021, з яких майже 3 тисячі знаходили на територіях, приєднаних у 1939-1940 роках [12, с. 98]. Згідно деяким західним джерелам за часи між 1918-м та кінцем 1930-х років кількість загиблих православних священнослужителів дорівнює 42 тисячам [108, с. 11], живими на 1941 рік лишались 5665 кліриків усіх православних юрисдикцій [58, с. 168], більшість з яких несли своє служіння на нещодавно приєднаних західних землях.

Стан Католицької церкви в Радянському Союзі також був вкрай скрутним. Після декрету «Про відділення церкви від держави» РКЦ втратила всю власність та будь-яке право юридичної особи в державі. В такому положенні католицький першоієрарх в Росії архієпископ Едуард фон Ропп всіляко намагався принаймні зберегти право своїх вірян на вільне сповідання релігійних пере-

конань як то було гарантовано законом. За століття історії католицької ієрархи звикли, що за їх плечима знаходиться авторитет найпотужнішої релігійної структури світу, тому вони мали багатий досвід рівноправного діалогу з можновладцями та ведення власної політики. Але російські комуністи повністю ігнорували принципи будь-то власних законів, будь-то міжнародного права і показали, що волюнтаризм – їх метод, власні інтереси – їх ціль, а груба сила – єдине, що має для них авторитет. Саме тому вже у 1919 році монсеньйор фон Ропп був спочатку заарештований, а потім висланий за межі більшовицької держави.

Майбутні роки принесли католикам Радянського Союзу реквізиції, утиски та репресії. Від цього їх не врятували ані тісні зв'язки з іноземними державами, ані політична вага Римського папи. Заборона єпископських свячень у 1920-1930-ті роки призвела до низки таємних хіротоній, але навіть у такий спосіб церковна ієрархія РКЦ не збереглась. Після 1937 року, коли на територію СРСР не був допущений Пій-Ежен Неве [39], жодного єпископу латинського обряду в країні не залишилось. Крім того у період з 1918 до 1939 роки кількість репресованого духовенства РКЦ дорівнює приблизно 500 осіб, з яких більше 200 було вбито [23]. Таким чином на початок Другої світової війни в радянській Росії діючими залишилось тільки дві культові споруди – святого Людовика у Москві та Богоматері Лурдської у Ленінграді – та й ті мали «статус французьких посольських церков» [17].

Християни протестантських сповідань почали своє існування у Радянському Союзі з іншими відчуттями. По-перше, протестанти вперше були зрівняні в правах з Православною церквою та іншими історичними конфесіями. Безумовно, це розглядалось як історичне досягнення. Сформувавшись на теренах Російської імперії в умовах утисків, спільноти християн-протестантів виявились більш придатними для існування та діяльності в умовах атеїстичної держави. Горезвісна реквізиція церковних маєтностей для них також була майже не актуальна – устрій культових споруд протестантів коливався від простого до дуже простого.

Аполітичність членів та відносна гнучкість структури протестантських церков дозволила їм перше десятиліття радянської влади проіснувати без значних втрат. Ба більше, у 1921 році радянська влада дозволила отримати звільнення від обов'язкової військової служби за релігійним переконанням. Така правова норма в першу чергу була націлена на задоволення світоглядних потреб віруючих деяких протестантських сповідань.

І вже зовсім незвичним виглядає той факт, що деякі більшовики вгледіли збіг власних ідеологічних доктрин з принципами життя деяких протестантських спільнот: «селянські комуністичні утворення, створені та гнані при царизмі за те, що майже знищили в своєму господарському житті приватну власність та мали громадську працю та розподіл ... цілком безболісно засвоюють загальногромадські радянські закони та статути, органічно вливаючись, як сільськогосподарські, промислові осередки в радянське будівництво, не дивлячись на те, що їх комуністичні прагнення зодягнулися в силу історичних умов в релігійну форму» [42]. Так несподівано послідовники ідей Мартіна Лютера стали предтечами комунізму.

Втім початок індустріалізації, а з нею і систематичних релігійних гонінь, поклав кінець відносно спокійному існуванню протестантів. «Весь подальший період радянської історії протестантські церкви піддавалися жорстким переслідуванням, втрачаючи лідерів і найбільш активних і освічених віруючих, і фактично перебували в стані виживання» [35] - так характеризує сталінський період історії протестантів Р.А. Лопаткін. Проте, якщо, наприклад, в православ'ї закриття церкви та відсутність священика призводило до занепаду та навіть зникнення громади, то протестанти частіше вибирали інший шлях – вони «йшли в підпілля», тобто приховували місця своїх релігійних зібрань. Цей підхід додавав значної живучості спільноті, але майже повністю унеможливило історикам наступних поколінь підрахувати кількість таких релігійних об'єднань.

Декларуючи забезпечення прав віруючих («...необхідно рішуче ліквідувати які б то не було спроби боротьби з релігійними забобонами заходами адміністративними, на кшталт закриття церков... Особливо уважно необхідно

стежити за тим, щоб не ображати релігійних почуттів віруючих, перемога над яким може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованої роботою освіти» [28, с. 53]) та навіть їх захист («Рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, фіктивно прикриває суспільно-добровільним бажанням населення. Допускати закриття церков лише в разі дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше, як з утвердження постанов сходів обласними виконкомами. За знущальні витівки щодо релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності» [28, с. 671]), більшовики насправді не тільки оголошували свою ворожість до будь-якого прояву релігійності («РКП бореться не з якимись окремими релігійними групами, а з усіляким релігійний світоглядом взагалі» [21, с. 32-33]), а й прикладали максимум зусиль, щоб фізично знищити на теренах своєї країни релігійний світогляд разом з його носіями.

До осені 1938 року антирелігійна політика державних органів досягла крайнощів, але розгром церковної організації не призвів до бажаних радянською владою результатів. Зі знищенням чи ув'язненням більшої частини духовенства не зникла потреба людей у релігійній вірі, вона лише набула інших форм. Перепис населення, який відбувся у 1937 році, виявив, що із 98,4 млн. громадян СРСР віруючими себе назвали 55,3 млн. повнолітніх. Основна доля релігійних людей (41,6 млн.) відносила себе до православного сповідання [16, с. 125].

Відсутність успіхів у викоріненні релігії та знищенні релігійних інститутів ставала дедалі очевиднішою. І вже наприкінці 1938 р. з'явилися перші ознаки наміченої зміни курсу державної політики стосовно релігійних організацій у СРСР, а з початком Другої світової війни радянська влада виявилась вимушеною, заради власних інтересів, змінити конфесійну політику.

РОЗДІЛ 3

ЗМІНИ В РЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ ТА ЇХ МІЖНАРОДНІ ПРИЧИНИ3.1. Необхідність міжнародної підтримки СРСР після нападу нацистської
Німеччини

Напад нацистської Німеччини на Радянський Союз та вкрай невдалий початок війни спонукав Й. Сталіна шукати союзників у боротьбі проти А. Гітлера. Антигітлерівська коаліція була утворена в єдності із країнами-союзницями, серед яких найбільш вагомими були Сполучені Штати Америки та Великобританія.

Радянському Союзу для успішного ведення війни, враховуючи втрати величезних територій та важливих промислових регіонів, були вкрай необхідні поставки з зарубіжних країн: техніки, палива, продовольства, сировини та багато іншого, що в необхідній та достатній кількості можна було отримати в той період тільки від західних союзників, в першу чергу з США.

Голова Ради народних комісарів СРСР вже 3 вересня 1941 року звертається за допомогою до прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля: «...Ми втратили більше половини України, а, крім цього, ворог опинився біля Ленінграду. Ці обставини призвели до того, що ми втратили Криворізький залізорудний басейн та низку металургійних заводів в Україні, евакуювали один алюмінієвий завод на Дніпрі та інший алюмінієвий завод у Тихвіні, один моторний та два літакобудівних заводи в Україні, два моторних та два літакобудівних заводи в Ленінграді, при цьому ці заводи зможуть бути приведені в дію не раніше, як через сім-вісім місяців. Все це призвело до ослаблення нашої обороноздатності та поставило Радянський Союз перед смертельною загрозою. Тут доречне питання: як вийти з цього більш ніж несприятливого становища? Я думаю, що існує лише один шлях виходу з такого становища: створити вже цього року другий фронт десь на Балканах або у Франції, який може відтягнути зі східного фронту 30 – 40 німецьких дивізій, і одночасно забезпечити Радянському Союзу 30 тисяч тонн алюмінію на початок жовтня цього року та щомісячну мінімаль-

ну допомогу у кількості 400 літаків та 500 танків (малих або середніх). Без цих двох видів допомоги Радянський Союз або зазнає поразки, або буде ослаблений до того, що надовго втратить здатність надавати допомогу союзникам своїми активними діями на фронті боротьби з гітлеризмом» [50, с. 19]. 4 листопада Й. Сталін дякує за допомогу президенту Ф. Рузвельту, високо оцінюючи значення допомоги США Радянському Союзу: «Ваше рішення, пане президенте, надати Радянському Союзу безвідсоткову позику вартістю 1 000 000 000 доларів США для забезпечення поставок боєприпасів і сировини в Радянський Союз радянський уряд із сердечною вдячністю приймає, як життєво важливу допомогу Радянському Союзу у її величезній і важкій боротьбі з нашим спільним ворогом – кривавим гітлеризмом» [102, с. 15].

Про необхідність матеріальної та військової допомоги союзників для виживання та перемоги Радянського Союзу вже після війни прямо свідчив М. Хрущов: «Хочу відверто висловити свою думку про погляди Сталіна на здатність РСЧА та СРСР впоратися з нацистською Німеччиною та витримати війну без американської та англійської допомоги. По-перше, хочу сказати про деякі зауваження, зроблені Сталіним і неодноразово повторені ним під час «невимушених» розмов між нами. Він прямо сказав, що якби США нам не допомогли, ми б війну не виграли. Якби нам довелося битися з нацистською Німеччиною віч-на-віч, то такого тиску ми б не витримали і війну програли б. Ніхто ніколи цю тему офіційно не обговорював, і я не думаю, що Сталін колись письмово викладав свою думку з цього питання, але я все ж таки стверджую, що в кількох розмовах зі мною він зазначав, що справа була саме так. Він ніколи не заводив розмову саме про це, але коли ми просто розмовляли, обговорюючи питання міжнародної політики у теперішньому та минулому і переходячи до теми того, через що нам довелося пройти під час війни, він говорив саме так... Коли я чув такі його зауваження, я був з ним згоден, а зараз я з ним згоден ще більше» [110, с. 638-639].

3.2. Імідж Радянського Союзу серед союзних країн антигітлерівської коаліції

Гранична необхідність активізації дипломатичних відносин та налагодження масштабного діалогу з країнами-союзницями поставила питання міжнародного іміджу СРСР. Радянський уряд знав, що люди на Заході про «більшовицьке пекло» чули більше, ніж про «комуністичний рай», тому ідеологічний бар'єр планувалось подолати за рахунок позірною зближення з християнськими церквами, які тоді знаходились поза законом та були гнані. Найбільша з конфесій – Російська православна церква – на початок Другої світової війни повністю втратила всі зовнішні зв'язки. Органами державної влади навмисне обмежувався будь-який міжконфесійний діалог РПЦ, щоб «відомості про її розгром та знищення духовенства не стали надбанням світової громадськості» [96, с. 282].

Й. Сталін був впевненим, що «після довгих років варварського гоніння на віру навіть показна схильність до Церкви зобов'яже духовенство всіляко укріплювати та підносити його авторитет серед християн будь-якої країни» [73]. Лібералізація конфесійної політики одночасно покращила б міжнародний імідж Радянського Союзу в очах західних країн, а також стала зручним та дієвим способом лобювання власних інтересів через церковні канали. Навіть тоді, коли перемога антигітлерівської коаліції вже була очевидна, Й. Сталін не полишав задумів політичного використання релігійних формацій у питаннях післявоєнного поділу сфер впливу, особливо у Східній Європі.

Й. Сталін добре знав, що союзники по антигітлерівській коаліції мали глибоку зацікавленість щодо стану релігії в Радянському Союзі. Особливо гостро питання релігійної свободи у комуністичній Росії турбувало Сполучені Штати. Історія американського впливу на свободу віросповідання у Радянському Союзі починається з 1933 року, коли постало питання дипломатичного визнання СРСР з боку США. Ще тоді наявність релігійних гонінь у комуністичній імперії істотно ускладнили перемовини між Ф. Рузвельтом та головою Народного комісаріату закордонних справ СРСР М.М. Литвиновим. Він був змуше-

ним виправдовуватись та запевнювати американську громадськість, начебто «відомості про переслідування релігії в Союзі є плодом односторонньої пропаганди, дезінформації і наклепу» [37, с.28].

Намагання зайняти президентом США позицію радянського визнання, хоча б заради інтересів власної країни, загрожували перетворитися для нього у предмет власних внутрішньополітичних проблем [85, с. 87], особливо з боку потужних релігійних спільнот країни – католицької ієрархії та протестантських церков [37, с. 30].

У США були широко розповсюджені антикомуністичні ідеї, саме тому ставлення до сталінського СРСР та гітлерівської Німеччини було майже однаковим. Громадська думка вважала обидві країни тоталітарними імперіями, в яких вбачала більше спільного, аніж відмінного. «Дійсно, – свідчить Роберт Шервуд, голова закордонної служби Управління військовою інформацією США, – у той період престиж Радянського Союзу стояв так низько, що цю країну дивилися лише як потенційну жертву Німеччини, але не як життєздатний, активний чинник. Тоді Росія вплуталася в зимову війну з маленькою Фінляндією, виставивши себе перед усім світом у достатньо плачевному вигляді» [93, с. 259]. Подальші події (розподіл разом з Німеччиною Польщі, анексія країн Балтії та територій Румунії) лише довершили негативний образ комуністичної Росії. Тому, коли в США дізнались про напад нацистів на Радянський Союз, то «негайною реакцією ізоляціоністів на це сповіщення було тріумфування» [120, с. 303].

На момент нацистського вторгнення до СРСР Америка не приймала безпосередньої участі у бойових діях, але її потужна економічна допомога була суттєвою для воюючих європейських країн. Бажаючи заручитися цією підтримкою, більшовикам не потрібно було вгадувати, що натомість бажає американська сторона. Вже на другий день після німецького нападу на СРСР заступник держсекретаря Самнер Веллз провів прес-конференцію, де прямо сказав, що «великим та фундаментальним правом кожного народу є свобода поклоніння Богу у такий спосіб, як того потребує совість... У цьому праві людям відмовили

як радянський, так і нацистський уряд» [113, с. 218]. «Ніяке нав'язане панування не може отримати і не отримає ніякої підтримки, ніякого впливу в способі життя або ж в системі правління з боку американського народу» [100] - висновок урядовця у тій же заяві звучить як умова для потенційних союзників.

В американському суспільстві широко обговорювалися плани президента Ф. Рузвельта оголосити війну Німеччині, які загалом мали широку підтримку, однак зустрічали і значну протидію. Як приклад можна пригадати резолюцію Ради церкви Христа, в якій вказувалося, що участь США у війні на боці Радянського Союзу є неприпустимою, бо СРСР – безбожна держава, де релігійна свобода поза законом. Опитування громадської думки демонстрували, що більшість американців мали надію на перемогу СРСР, але до половини з них виступали проти надання американської фінансово-технічної допомоги Радянській країні [46].

27 червня 1941 року для зустрічі із Сталіним з території Англії вилетів представник президента США Гаррі Гопкінз. Основною темою перемовин у Москві було питання надання допомоги СРСР відповідно до «Закону щодо забезпечення захисту Сполучених Штатів» від 11 березня 1941 року (так званий Lend Lease). Але на шляху до отримання виникло питання свободи совісті у Радянському Союзі. Г. Гопкінз описав ситуацію наступним чином: «Ми відчуваємо деякі ускладнення у зв'язку зі ставленням нашої громадської думки щодо Росії. Американський народ не дуже легко примиряється з допомогою, що ми надаємо Росії» [93, с. 586]. Дехто був менш дипломатичним у своїх висловлюваннях: «Допомагати Росії – кидати виклик моралі» [93, с. 549].

Дещо пізніше, восени 1941 року, Аверелл Гарріман, емісар американського президента у Москві, зазначав, що «релігійне питання... розглядалось [Рузвельтом] як питання найвищого внутрішнього пріоритету» [107, с. 103]. Радянським послам у країнах антигітлерівської коаліції, що тільки-но формувалась, негайно було наказано донести до громадської думки цих країн, що в СРСР релігійні свободи будуть значною мірою відновлені [46].

Для досягнення більшого результату саме в цей час радянський уряд вступив у певні контакти з Російською церквою з приводу делегування в Америку ієрарха, який би зміг розширити контакти з громадськістю та належним чином проінформувати американців щодо позиції церкви у війні. Митрополит Сергій (Страгородський) направив до Америки на посаді екзарха митрополита Веніаміна (Федченкова), який одразу зайняв позицію підтримки СРСР. Митрополит Сергій переконував владу, що збереження єпархії РПЦ в Америці має не лише церковне, а й суспільне значення в умовах війни, послужить «розсіянню різних непорозумінь щодо загальної радянської політики та дій Московської патріархії» [89, с. 154].

Сам президент Ф. Рузвельт, порівнюючи радянську та нацистську диктатуру у їх ставленні до свободи совісті, надавав перевагу першій. Так у листі до папи Пія XII він писав: «Я вірю, що виживання Росії є менш небезпечним для релігії, для церкви як такої та людства загалом, аніж виживання німецької диктатури» [121, с. 61-62]. Особисті симпатії Рузвельта мали далекосяжні політичні наслідки. 11 вересня 1941 року на зустрічі із радянським послом президент США запевнив, що він робить все можливе аби протидіяти антирадянським тенденціям серед релігійних спільнот країни. Пробудження симпатій до СРСР серед віруючих американців дозволило б йому скоріше організувати допомогу [113, с. 223].

3.3. Спротив громадської думки західних країн щодо допомоги Радянському Союзу

Схильність громадської думки, політиків та суспільства Ф. Рузвельту була необхідна, щоб вирішити питання допомоги СРСР по ленд-лізу. Американська політична система влаштована таким чином, що змусити конгресменів проголосувати певним чином не може навіть президент: в його можливостях просити, переконувати, умовляти, домовлятися, але не наказувати. Вибори до Палати представників і переобрання третини Сенату Конгресу відбуваються через кожні два роки, тому американські законодавці вельми чутливі до гро-

мадської думки. Поставки по ленд-лізу фактично представляли собою «подарунок» за рахунок американських платників податків і вимагали гігантських асигнувань з американського бюджету. Саме тому конгресмени не могли ігнорувати думки своїх виборців, а президенту потрібна була схильність парламентарів.

«Президент США отримав сотні листів від католицьких і православних парафій Америки, які застерігали його від допомоги безбожної Росії» [56], але бажання Ф. Рузвельта було непохитне: краще надавати СРСР допомогу, аніж віддавати життя своїх громадян у війні. Тому виникла необхідність спростувати усталену думку, що Радянська Росія - «безбожна» країна.

Активніше за всіх проти допомоги Радянській Росії виступали вірні Католицької церкви. Світоглядним фундаментом таких настроїв слугувала низка енциклік Римських пап. Так папа Пій IX ще у листопаді 1846 року заявив, що комунізм «абсолютно суперечить природному закону і, якщо буде коли-небудь прийнято, повністю знищить права, власність і майно всіх людей і саме суспільство» [117]. Пізніше, у 1878 році, папа Лев XIII назве комунізм «згубної чумою, що проникає в кістки людства, лише щоб привести його до загибелі» [118]. А папа Пій XI, понтифікат котрого припадає на передвоєнний час, в енцикліці «*Divini Redemptoris*» від 19 березня 1937 року застерігає свою паству від цього вчення та нагадує, що «комунізм позбавляє людину свободи, забирає у людської особистості всю її гідність і прибирає всі моральні обмеження» [104]. Ба більше, в енцикліках «*Miserentissimus Redemptor*», «*Quadragesimo Anno*», «*Caritate Christi*», «*Acerba Animi*», «*Dilectissima Nobis*» Пій IX поширював на весь світ відомості про гоніння на християн у СРСР, а у згаданій «*Divini Redemptoris*» прямо вказував, що більшовики – «найбільш завзяті вороги Церкви, що Москва веде боротьбу проти християнської цивілізації». І як пастирська настанова для всієї Католицької церкви з папських вуст звучало: «Комунізм дурний за самою своєю суттю, ніхто з бажаючих зберегти християнську цивілізацію не може співпрацювати з ним в якій би то не було справі» [104]. І як зазначав апостольський делегат в США архієпископ Гамлет Чіконьяні, папські слова «справляють враження на віруючих» [101, с. 192].

Задля розуміння справжніх настроїв серед окремих верств населення в США було проведено письмове опитування 34616 католицьких священиків. З загальної кількості опитаних на питання про військову підтримку СРСР і Великобританії відповідь дали 13155 осіб. Причому 90,5% відповівши на питання були проти допомоги «уряду Комуністичної Росії» і лише 7% схвалювали таку допомогу [75].

Таким чином, католики, об'єднавшись із ізоляціоністами, унеможливили б прийняття рішення у конгресі про надання допомоги СРСР. Власне, «той факт, що Рузвельт до 7 листопада офіційно не включив Радянський Союз в число країн-отримувачів допомоги по ленд-лізу, свідчить про його сумніви з приводу того, як поставиться до цього громадська думка» [93, с. 619].

Щоб почати розв'язувати хитросплетіння вподобань громадян та політиків, Ф. Рузвельт активізує дипломатичні зв'язки із Святим Престолом. З вересня 1941 року Майрон Тейлор, особистий представник президента США у Ватикані, був відправлений з листом до папи та від імені Ф. Рузвельта та В. Черчилля просити його підтримати ідеї Атлантичної хартії. Але основне питання полягало у площині термінів та їх тлумачення: представники США просили папу розвести поняття «комунізму» та «російського народу», щоб американське суспільство не сприймало допомогу радянській країні як підтримку власне більшовизму [101, с. 192-193]. Папа Пій XII відмовився проголошувати окреме послання з цього приводу, а що стосується інтерпретації енцикліки «*Divini Redemptoris*», то державний секретар Святого Престолу кардинал Луїджі Мальоне пообіцяв М. Тейлору, що дасть настанови архієпископу Гамлету Чіконьяні. Він же, являючись апостольським делегатом в США, повинен пояснити американським єпископам, що «папа немає нічого проти російського народу. Папа засуджує комунізм і це засудження залишається в силі постійно. Щодо російського народу, то у папи було і залишаються лише батьківські почуття» [101, с. 195-196].

Погляд з середини, втім, не більш, аніж свою власну думку, у цей період нам залишив секретар Священної конгрегації надзвичайних церковних справ

монсеньйор Доменіко Тардіні: «Якщо я б знаходився поряд з Рузвельтом або Черчиллем, я би дав їм таку пораду: допомагайте росіянам, але допомагайте обачно. А обачності повинно бути лише стільки, наскільки необхідно пересунути театр воєнних дій із Заходу в Росію та послабити комунізм, а також і нацизм в максимально можливій мірі» [119, с. 57].

Окрім діалогу з Римо-католицькою церквою, Ф. Рузвельт спрямував свою діяльність і в бік власне радянської сторони. В першу чергу президент США запропонував радянській стороні якнайшвидше припинити утиски віруючих задля задоволення власних інтересів: «Якщо в найближчі кілька днів, не чекаючи прибуття Гаррімана в Москву, радянське керівництво санкціонує висвітлення в засобах масової інформації питань, що стосуються свободи релігії в країні, це могло б мати вельми позитивний просвітницький ефект до надходження на розгляд Конгресу законопроект про ленд-ліз» [6].

Тоді ж до питання захисту прав віруючих Радянському Союзу підключилась Великобританія. 26 липня 1941 року Міністерство інформації звернулось до посольства Великобританії в Москві з запитом про стан державно-церковних відносин. Уже 30 липня посол Стаффорд Кріппс телеграфував до Лондона свою відповідь, де вказував, що «відвідуваність церков з початку війни в Москві істотно не збільшилася, а антирелігійна пропаганда не настільки помітна лише через першочерговість військових заходів». Окрім переданої інформації, цінною є аналітика дипломата: «Посол не радив ставити питання релігії в СРСР в якості теми для пропаганди, оскільки антирелігійна пропаганда є «невід'ємною частиною радянської ідеології». На його думку, публічні заяви про нібито що має місце припинення антирелігійної компанії навіть в цілях самозбереження радянського режиму в момент небезпеки, будуть несхвально сприйняті в Москві. Однак можливо, що Радянський Союз в майбутньому може погодитися на подібні пропагандистські заяви лише в тому випадку, якщо в Москві зрозуміють, що антирелігійна політика заважає організації допомоги Радянському Союзу» [111].

30 вересня Рузвельт провів прес-конференцію, в ході якої він доручив журналістам ознайомитися зі статтею 124 радянської Конституції, в якій говорилося про гарантії свободи совісті та свободи віросповідання, та поширити цю інформацію в пресі. Не маючи фактичних аргументів, президенту США доводилось обходитись номінальною інформацією: «Росія дійсно має церкви та дозволяє звершення богослужінь згідно Конституції 1936 року» [113, с. 223].

Також керівництво Сполучених Штатів намагалось донести інформацію про пряму залежність свободи совісті та поставок по ленд-лізу Народному комісаріату закордонних справ. Держсекретар Корделл Голл згадує, що «президент відверто пояснив Уманському [посол СРСР в США до листопада 1941 року] значні труднощі отримання від Конгресу необхідних ленд-лізівських асигнувань через недоброзичливе ставлення до Росії з боку деяких спільнот США, що користуються значним політичним впливом в Конгресі ... президент сказав, що якби Москва організувала інформаційну кампанію в США про свободу релігії в СРСР, це могло б мати успішний просвітницький ефект. Він запропонував далі, щоб така кампанія почалася до обговорення законопроекту по ленд-лізу в Конгресі і до прибуття американської місії на чолі з А. Гарріманом в Москву для обговорення радянських військових потреб. Уманський обіцяв зайнятися цим питанням» [122, с. 976-977]. Повернувшись на батьківщину посол сповістив свій уряд про те, що «Гаррі Гопкінс, близький друг Рузвельта і його особистий посланник з особливо важливих справ від імені президента поставив перед нами питання про розпуск Комінтерну і про примирення з російською православною церквою. За його словами, це необхідно, щоб зняти перешкоди з боку опозиції в наданні допомоги за ленд-лізом і забезпечити політичне співробітництво з США в роки війни» [83].

Окрім цього Рузвельт доручив Гарріману, який вже був готовий до від'їзду в Москву, підняти питання про свободу віросповідання під час особистого спілкування зі Сталіним. Як згадував сам Гарріман, «президент хотів, щоб я переконав Сталіна в тому, наскільки важливо послабити обмеження щодо релігії. Рузвельт виявляв стурбованість у зв'язку з можливим протидією з боку рі-

зних релігійних груп ... Крім того, він щиро хотів використовувати наше співробітництво під час війни, щоб вплинути на вороже ставлення радянського режиму до релігії» [106, с. 16].

3.4. Лібералізація релігійної політики СРСР як умова отримання допомоги від США та Великої Британії

Восени 1941 року, коли німецькі війська стояли під Москвою, Аверелл Гарріман разом із бароном Вільямом Бівербруком, міністром постачання Великобританії прилетіли до Москви, щоб узгодити програму можливих американо-англійських поставок в Радянський Союз. Ф. Рузвельт скористався цією нагодою, щоб знову виступити на захист свободи сповідання в Радянському Союзі. Сталін знаходився в досить скрутній, якщо не безвихідній, ситуації, тому Рузвельт скористався цією можливістю, бо більш сприятливого моменту може вже не бути.

Гарріман поставив це питання в розмові зі Сталіним таким чином, щоб йому стало зрозуміло: політична ситуація і негативна думка у США зміняться на краще, якщо «Ради проявлять готовність забезпечити свободу віросповідання не тільки на словах, а й на ділі. Всі [Сталін, Молотов та інші] кивнули головою у знак згоди» [120, с. 391].

4 жовтня 1941 року, коли делегація союзників покинула Москву, радянський уряд провів прес-конференцію, де заступник наркома закордонних справ С.А. Лозовський закордонним кореспондентам заявив, що «радянська влада не веде боротьби з релігією». «Це особиста справа» - запевнив він і нагадав, що згідно з радянською Конституцією «свобода віросповідання передбачає, що будь-яка релігія, церква або спільнота не буде використовуватись для повалення існуючої влади» [107, с. 103].

Залишаючи Москву, А. Гарріман не очікував нічого більшого з боку радянської влади. Повернувшись додому він напише: «свобода віросповідання може бути допущена лише під пильнуванням ГПУ та за збереження ретельного

контролю» [107, с. 103]. Рузвельт лишився невдоволеним, бо очікував на більші досягнення у цьому напрямку.

Ніяких конкретних кроків щодо поліпшення становища Церкви Сталін не зробив, проте 1 жовтня 1941 року перший – Московський протокол по ленд-лізу було підписано. При цьому поставки по ньому передбачалися до 30 червня 1942 року [15]. Згідно з наступними чотирма протоколами – до п'ятого включно – США забезпечували озброєнням, технікою, продовольством Радянський Союз до 30 вересня 1945 року на загальну суму 9,4 млрд. доларів [66, с. 232].

Лишається тільки здогадуватись, в якій мірі зусилля уряду США, заяви з боку Ватикану та Москви могли вплинути на погляди американських громадян, але як свідчить очевидець, «в Сполучених Штатах переважала думка, що росіяни цілком заслужили нашої допомоги і зуміють як слід використати всю ту допомогу, яку ми їм надамо» [93, с. 619].

В протигагу активності американської сторони, британці продовжували займати очікувальну позицію. 1 жовтня 1941 року Міністерство інформації Великобританії підготувало закритий меморандум «Питання про релігію в Росії: її вплив на пропаганду союзників», де наголошувалось, що будь-яка увага до релігійного питання в Радянській Росії була б помилкою, оскільки ніяких змін у цьому питанні не відбулось. Якщо радянський уряд вирішить зробити будь-які кроки в цьому напрямку, то така новина негайно розлетиться по всьому світу [111].

У сумнівах та бездіяльності британський уряд продовжував перебувати до самого кінця 1941 року. Лише 22 грудня директор департаменту зв'язків британського міністерства закордонних справ Джордж Рендел відправив листа послу Великобританії у Ватикані герцогу Френсісу Осборну, в якому було коротко сформульовані підсумки пошуків і вагань кількох відомств Великобританії щодо релігійного питання в СРСР. У листі зокрема йшлося: «... йти за межі цього в активну політику переконання Радянського уряду буде марним і навіть шкідливим. Зміна радянської політики в напрямку задоволення релігійних почуттів християн тут і в союзних країнах може йти повільно і ненав'язливо, і ми

будемо безсумнівно спостерігати будь-які ознаки цього. Але при цьому поступовому покращенні найменший тиск може стати фатальним» [75]. Неважко помітити, що висновки дипломата позбавлені всякої ініціативи та сам він схильний залишити ситуацію без змін, очікуючи, коли вони самі собою відбудуться.

Наступний відрізок у міжнародних відносинах щодо зміни конфесійної політики в СРСР розпочався знову за ініціативи американського уряду. В кінці 1941 року готувалось юридичне оформлення створення антигітлерівської коаліції, в основі якої лягала «Декларація Об'єднаних Націй» (або «Декларація двадцяти шести країн»). До кінцевого варіанту документу Ф. Рузвельт наполягав внести положення про свободу совісті: «Я впевнений, – він сказав, - що потрібно докласти всіх зусиль, щоб свобода віросповідання була внесена у цей документ. Я впевнений, що Литвинов [радянський посол у США] буде вимушений з цим погодитись» [122, с. 1120].

Втім, внесення цього положення до тексту «Декларації» викликало протидію з боку радянського представника: «Рузвельт доводив йому [Литвинову] важливість включення в декларацію згадки про свободу релігії ... Литвинов вважав, що його уряд ... негативно поставиться до запропонованої зміни. Він заявив, що Кремль може погодитися лише з фразою «свобода совісті», але Рузвельт запевнив його, що це одне і те ж і просив повідомити про це Кремль. Він пояснив, що йому хотілося би бачити в декларації слово «релігія» ... Він вказав, що традиційний джефферсонівський принцип свободи релігії має настільки широкий демократичний характер, що це включає право не дотримуватися зовсім ніякої релігії» [94, с. 20-21]. Невідомо, яким чином Литвинову вдалось узгодити уточнення, але «фактом лишається те, що слова «свобода релігії» з'явилась в остаточному тексті декларації» [94, с. 21]. В підсумку, 1 січня 1942 року «Декларація Об'єднаних Націй» була підписана у Вашингтоні, в тому числі і представником Радянського Союзу.

Серед іншого, у Декларації було сказано, що повна перемога над ворогами необхідна «для захисту життя, свободи, незалежності і релігійної свободи та для збереження людських прав і справедливості» [103]. 3 січня 1942 року Де-

кларация 26 держав була опублікована в газеті «Известия» - офіційному виданні Президії Верховної Ради СРСР. Ця зовні незначна та формальна подія стала першим прецедентом за всю радянську історію, коли СРСР підписав і офіційно опублікував юридичний документ, в якому вживався термін «релігійна свобода» як правова норма для радянських громадян.

З плином часу авторитет Радянського Союзу, який поніс на собі великий тягар боротьби з гітлерівською Німеччиною, суттєво зріс серед союзників. Симпатії до СРСР посилювалися під час Сталінградської битви, особливо після перемоги восени-взимку 1942-1943 років. За даними опитування Геллапа, в Англії, наприклад, вже в липні 1942 року 62% опитаних вважали, що Росія популярніша, ніж США, а в 1943 році «Свята Русь» стала в країні темою року [3]. Пом'якшення ставлення до Радянського Союзу у світі було вигідно більшовикам, але цього було недостатньо для реальних політичних кроків їм назустріч.

3.5. Початок інформаційної компанії щодо релігійної свободи в СРСР

У Москві добре пам'ятали про рекомендацію Вашингтону розпочати «інформаційну кампанію в США про свободу релігії в СРСР» [122, с. 976] і врешті більшовики виявились до цього готовими. З 1942 року починається інформаційна компанія та офіційне визнання Радянським Союзом «релігійної свободи». Але не були б комуністи собою, аби за надання природного права не вимагали натомість послуг. Для ролі «облагодіяної» серед конфесій Радянського Союзу була вибрана Російська православна церква і це було невипадково. По-перше, вона володіла найбільшою чисельністю прихильників серед формально атеїстичного населення СРСР, по-друге, державна влада мала наміри використати у власних інтересах її багатовіковий авторитет на міжнародній арені. Ба більше, радянська влада угляділа у РПЦ ресурс впливу на традиційно православні країни Східної Європи [82, с. 40].

Звичайно, як варіант, залишалась ще Православна російська церква, керована митрополитом Олександром Введенським, але серед інших православних церков по всьому світу так звані «обновленці» не були визнаними і жодна із ав-

токефальних церков не бажала мати з ними зв'язок. «Тихонівська» церква навпаки мала широку підтримку серед віруючого населення і сприймалась у християнському світі як спадкоємиця майже тисячолітнього православ'я на Русі. Сталін підійшов до вибору з прагматичної точки зору і тому саме з Російською православною церквою радянська влада починає встановлювати офіційні публічні зв'язки та активно демонструвати видимість «релігійної свободи». А з осені 1943 року, коли вибір остаточно пав на РПЦ, інші православні юрисдикції – так звані «обновленці», «непоминаючі» – були позбавлені всілякої підтримки з боку держави, влада була зацікавлена у їх зникненні. В середині жовтня 1943 року у доповідній записці на ім'я Й. Сталіна голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов зазначав: «Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР, виходячи з того, що обновленська течія зіграла свою позитивну роль на певному етапі і останні роки не має вже того значення та бази, беручи до уваги патріотичні позиції сергіївської церкви, вважає за доцільне не перешкоджати розпаду обновленської церкви та переходу обновленського духовенства та парафій до патріаршої сергіївської церкви» [47, с. 287].

Зі свого боку, Православна церква у СРСР також робила кроки, які доводили її потрібність радянській владі. Так, у перший день війни митрополит Сергій (Страгородський) звернувся до православної пастви із закликом про захист Батьківщини та збройне протистояння нацистським нападникам. Патріотичні послання ієрархів Московського патріархату за роки війни виходили неодноразово. Також з першого року війни були організовані грошові збори серед вірян на потреби Червоної армії. Законом така діяльність була заборонена церкві відповідно Постанови ВЦВК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 року, але влада від наданої допомоги не відмовилась. Юридичний дозвіл на відкриття власного рахунку у Держбанку СРСР РПЦ отримала лише у січні 1943 року. Логічним буде зробити висновок, що «з отриманням права на центральний банківський рахунок Церква де-факто набула статусу юридичної особи» [7]. Загалом за роки війни Православна церква зібрала та передала дер-

жаві кошти на потреби оборони у розмірі близька 300 млн. радянських карбованців [25].

Також Російська православна церква демонструвала свою самостійність у міжнародних відносинах та спроможність впливати на них. Так, ще в листопаді 1942 року митрополит Сергій (Страгородський) звернувся із посланням до бійців румунської армії, в якому, апелюючи до їх православних переконань, спонукав «негайно залишити німецькі ряди та перейти на бік росіян» [57]. Втім, це мало допомагало і «радянська влада відмовляла церкві у взаємності та не відповідала на вірнопідданські запевнення її священноначалія» [86] до того часу, поки «релігійне питання» не займе одну з ключових позицій у відносинах з країнами-союзницями.

З червня 1942 року Радянський Союз почав вести переговори з США та Великобританією про відкриття Другого фронту в Європі, однак ті ухилялися від масштабної допомоги. У англо-радянському комюніке від 12 червня 1942 року йшла мова про те, що «була досягнута повна домовленість щодо невідкладних завдань створення другого фронту в Європі у 1942 році» [10, с. 206], але з часом стало очевидно, що союзники не мають наміру виконувати взяті на себе зобов'язання. До цього додався вкрай важкий стан на Сталінградському та Південно-Східному фронтах, що разом утворювало для Сталіна і всієї країни критичне положення.

Як один із можливих факторів впливу на союзників, Сталін вирішив використати відродження церковного життя та максимально транслювати інформацію про це на Заході, пам'ятаючи, що союзники прямо зумовили надання допомоги ослабленням репресій проти релігії у СРСР [112, с. 437]. У боротьбі за виживання Й. Сталін хоча б тимчасово погодився поступитися більшовицькими ідеями, про що він по суті повідомив 6 листопада 1942 року, виступаючи на урочистому засіданні, присвяченій черговій річниці Жовтневої революції. У своїй промові Сталін дипломатично повідомляв, що ідеологічні розбіжності між союзниками не можуть бути перешкодою у військовому та політичному співробітництві. «Загроза, що утворилася, – наголошував Сталін, – владно дик-

тує членам коаліції необхідність спільних дій для того, щоб позбавити людство від повернення до дикунства та середньовічних звірств» [80, с. 102]. Цими дипломатичними заявами радянський лідер готував своїх співвітчизників до того, до чого вже був готовим сам – проголосити «новий курс» відносин із Церквою.

3.6. «Новий курс»: зміни у конфесійній політиці Радянського Союзу

Які цілі переслідувала влада в політиці нового курсу? Насамперед, це мобілізація релігійного ресурсу для цілей зовнішньої політики СРСР. Й. Сталіну було дуже важливо показати, що радянська влада терпима до проявів релігійності. На завершальному етапі війни йшлося не лише про відносини з союзниками, а й про залучення на бік СРСР православних жителів Східної Європи – Польщі, Прибалтики, Болгарії, Чехословаччини, Югославії. В цих країнах православні віруючі становили значну чисельність. Після закінчення війни йшлося про те, щоб використовувати церковні канали у складній дипломатичній грі з колишніми вже союзниками із залучення на сторону Радянського Союзу східних патріархів для впливу на Близькому Сході [91, с. 142].

При цьому влада розуміла, що залучаючи церкву для вирішення своїх завдань, потрібно їй робити кроки назустріч. Це дозволило церкві відродитися, вийти з ізоляції на міжнародній арені, відновити зв'язки з іншими Православними церквами. Так почав реалізовуватись план Сталіна щодо залучення Церкви до міжнародної діяльності. Для успішного здійснення задуму потрібно було підняти світовий авторитет Російської православної церкви та забезпечити їй загальне визнання. У релігії та церкві Сталін побачив своїх безумовних помічників.

Звісно, відродження церковного життя духовенство та віряни оцінювали не з політичних позицій. Для них це була можливість втілювати своє природне право на свободу совісті та реалізовувати власну релігійну ідентичність. Навіть активізація міжнародних та міжцерковних зв'язків членами церкви сприймалась спокійно, бо традиційно Російська православна церква мала багатовікові зв'язки з різними релігійними конфесіями. І тому було природним відновити їх,

щойно було знято заборони. Для самої церкви ці контакти стосувалися суто церковних питань. Однак зовнішні зв'язки Патріархії були областю, в якій залежність церкви від держави та її використання у власних інтересах відчувалися найбільше. Щоправда, активність керівних діячів церкви у виконанні суто політичних акцій, які обтяжували їх, виявилася дуже далека від розрахунків сталінського оточення. Лише одиниці змогли углядіти у більшовиках нових союзників церкви, а тому віддано послуговувати їм. Можна припустити, що таке їх ставлення було зумовлене самою історією російського Православ'я, що є спадкоємцем Візантії, де симфонія церкви та держави вважалася найбільшим досягненням [84]. Більшість же йшла на внутрішні компроміси та утиски власного сумління та вбачала у лояльності Церкви до більшовизму можливий спосіб відносно спокійного існування у тоталітарній атеїстичній країні.

Залучення Православної церкви до міжнародної діяльності в інтересах Радянського Союзу починається ще з початку березня 1942 року, коли нарком внутрішніх справ Л. П. Берія в докладній записці на ім'я Сталіна писав: «З офіційних та агентурних джерел відомо, що німці намагаються використовувати Православну церкву та духовенство у своїх загарбницьких цілях. Вчиняючи через Церкву вплив на населення тимчасово окупованих територій, німці поширюють наклепницькі вигадки про становище Православної церкви в СРСР... У зв'язку з цим НКВС СРСР вважає за доцільне підготувати найближчим часом і видати силами працівників Московської патріархії книгу-альбом з матеріалами, що викривають німців у варварському ставленні до Православної церкви та духовенства. Книгу-альбом призначити поширення у церковних колах за кордоном, на тимчасово окупованій німцями території, і навіть серед віруючих в СРСР» [48, с. 25-26].

В результаті до літа 1942 року була підготовлена до друку книга під назвою «Правда про релігію у Росії», в якій заперечувались гоніння та утиски на віруючих в СРСР. Вона була «видана у пропагандистських цілях, розраховуючи на те, щоб пом'якшити міжнародну думку про жорстокі гоніння на Церкву у Радянському Союзі, і тому головним чином призначалась для союзницьких кра-

ін» [24, с. 192]. Підготовка даної книги була завчасною, а численні матеріали були збірником аргументів про те, що Московський патріархат нібито повністю вільний в СРСР і що церква цілком виступила на стороні Радянської влади проти фашизму. Примітно те, що більшість статей про нібито повну свободу церкви в СРСР були написані у той час, коли про зміни конфесіональної політики ще ніхто не вів мови.

Редакційну комісію очолив митрополит Київський та Галицький Миколай (Ярушевич), але первинний план збірника підготувало НКВС, а створення книги відбувалось під пильним контролем цього відомства. 16 червня 1942 року збірка була підписана до друку. Тираж її склав 50 тисяч екземплярів на декількох іноземних мовах, бо призначався для розповсюдження серед представників союзних країн. Навіть російськомовний варіант видання був набраний не кирилицею, а латинськими літерами [74, с. 323].

У вересні 1942 року в м. Куйбишеві відбулась зустріч митрополита Миколая (Ярушевича) з радником посольства Великобританії у Радянському Союзі паном Багаллі. Темою спілкування стало можливе зближення між Православною та Англійською церквами. Подібні кроки входили в плани радянського керівництва та повинні були працювати на його авторитет в очах одного з ключових союзників.

Посередником у налагодженні відносин між британською та радянською сторонами виступив священник Англійської церкви, доктор Х'юлет Джонсон. З 1929 року Х. Джонсон був призначений настоятелем Кентерберійського собору, а тому мав великий авторитет в Британії. За палку прихильність до соціалізму та активну підтримку Радянському Союзу його називали «Червоним настоятелем» [114]. З початком війни він створив Комітет допомоги Радянському Союзу, який зібрав 250 тис фунтів стерлінгів на користь Червоної армії [38, с. 15]. Вже у листопаді-грудні 1942 року Джонсон надіслав Сталіну декілька листів, в яких він лобював питання зміни релігійної політики в СРСР. Мотивами відродження РПЦ для «Червоного настоятеля» були і християнська солідарність, і міжнародний імідж Країни Рад, яку він вважав «найбільш християнсь-

кою країною світу» [87]. Вважається, що саме Джонсон у особистому листуванні напоумив Сталіна, що потрібно «зробити публічний жест, який би свідчив про його більш лояльне ставлення до церкви взагалі» і що «на Заході цей сигнал обов'язково буде помічений і викличе прихильну реакцію» [11, с. 382].

З самого початку перемовин було вирішено, що «першим відбудеться візит до СРСР делегації Англiканської церкви і тільки потім буде візит у відповідь» [76]. Очевидно, що відвідини британських гостей потрібно було облаштувати так, щоб продемонструвати максимальну свободу Православної церкви. З цією ж ціллю митрополит Миколай передав у достатній кількості примірники «Правди про релігію у Росії» співробітникам дипломатичного корпусу Великобританії.

25 вересня про візит митрополита Миколая та видання книги було сповіщено міністра закордонних справ Великої Британії Ентоні Ідена. Втім британське посольство застерігало від «переоцінки візиту митрополита Миколая» та просило утриматися Лондон від заяв про покращення відносин між владою та церквою, вважаючи такі заяви «відверто цинічними та невиправданими» [75].

До США «Правда про релігію у Росії» була передана через Наркомат закордонних справ, де її поширенням опікувався митрополит Алеутський та Сан-Франциський Веніамін (Федченков), екзарх Московського патріарха. Серед одержувачів були держсекретар США Корделл Голл, віце-президент США Генрі Воллес, мери деяких американських міст, а також вище духовенство Англiканської церкви та Російської православної церкви закордоном. Книга «Правда про релігію в Росії» стала «першим кроком на шляху конструювання «правильних» (для суспільної думки) Заходу церковно-державних відносин в СРСР» [87]. Про політичну важливість для більшовиків цього інформативно-ідеологічного заходу свідчить той факт, що лист митрополита Веніаміна (Федченкова) зі звітом про розповсюдження у США «Правди про релігію у Росії», адресований митрополита Сергію (Страгородському), ліг на стіл В. Молотову для подальшого його опрацювання [9, с. 139-140].

Книга «Правда про релігію в Росії» зіграла істотну роль зміні ставлення населення західних країн до внутрішньої політики Радянського Союзу. Першим свідченням про злам громадської неприязні може свідчити наступний факт: напередодні перших роковин нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз, 20-21 червня 1942 року, 15 тисяч релігійних громад США влаштували особливі моління за російських християн, щоб підтримати їх у справедливій боротьбі з агресором, а також громадський рух в Америці на підтримку Радянського Союзу [46].

Лідер радянських комуністів добре розумів, що для досягнення зовнішньополітичних цілей таких зусиль замало. Краще, як то мовиться, один раз побачити, аніж декілька разів почути. Саме тому розпочинається період активних міжцерковних зустрічей та обміну делегаціями.

У березня 1943 року завершився візит до Лондону митрополита Миколая (Ярушевича). За підсумком його перебування у столиці Великобританії було вирішене питання прибуття делегації Англійської церкви до Радянського Союзу. Архієпископ Кентерберійський Вільям Темпл та новий посол Великобританії в СРСР Арчібалд Керр з великим ентузіазмом поставились до проведення майбутнього заходу. Делегацію повинен був очолити другий за ієрархічним положенням священнослужитель Англійської церкви архієпископ Йорку Сіріл Гарбетт. Авторитет високих гостей повинен був підіграти зацікавленість західних країн та підкреслити позитивні зміни у конфесійній політиці Радянського Союзу. Перш ніж почати підготовку до візиту британське «міністерство закордонних справ проконсультувалося з американцями, які, як відомо, були більш активними в релігійному питанні» [111]. На початковому етапі підготовки візиту британська сторона зовсім не уявляла, чого насправді очікувати від цього заходу. У Великобританії не знали, наскільки можна переконати Сталіна або вплинути на нього з метою поліпшення становища церкви. Архієпископ Вільям Темпл цілком обґрунтовано був переконаним, що «Російська церква занадто підвладна своїм комуністичним господарям», тому хвилювався за репутацію власної делегації: «Я не сумніваюся, що з точки зору російського уряду

інтерес до будь-якого нашого візиту буде насамперед політичним... Але не повинно бути жодного сумніву в тому, що наш інтерес до нього насамперед релігійний» [111]. Саме тому британська сторона заздалегідь потурбувалась, щоб «даний візит не слугував справі радянської комуністичної пропаганди, а повинен показати силу християнської єдності між віруючими в СРСР та союзниками на Заході» [76].

У випадку, коли радянський уряд почне вважати для себе приїзд делегації Англіканської церкви не вигідним та щоб упередити можливе пониження значення цієї зустрічі, архієпископ Сіріл Гарбетт «наполягав на офіційному запрошенні від Російської православної церкви і вважав за необхідне, щоб радянський уряд заздалегідь схвалив цей візит, щоб радянська влада згодом не могла стверджувати, що вона просто погодилася на прохання церкви, і що візит був суто приватною справою». А щоб уникнути надмірної політизації своїх дій, ієрархи Англіканської церкви вирішили організувати поїздку делегації за власний кошт [111].

3.7. Тегеранська конференція та відродження Московського патріархату

В травні 1943 року представник президента США Джозеф Девіс прибув до Москви, де 20 травня мав зустріч із керівниками Радянського Союзу. Перед тим, як покинути Сталіна і Молотова, Девіс сказав їм, що «імідж Радянського Союзу на Заході буде дуже сильно поліпшений, якщо вони розпустять Комінтерн і дадуть докази свободи віросповідання» [105, с. 186]. Ці, здавалося б уже звичні прохання, на цей раз дали приголомшливий результат.

Так, вже 22 травня 1943 року радянські засоби масової інформації заявили про розпуск Комуністичного інтернаціоналу – міжнародної організації, яка була основним інструментом закордонної пропаганди та революційної діяльності більшовиків у всьому світі. Припинення функціонування Комінтерну стало великою перемогою західної дипломатії. Завдяки такому рішення радянський уряд демонстрував свою здатність змінюватися та йти на поступки. Звичайно, це були вимушені кроки для більшовиків, але вони значно вплинули на репута-

цію Радянського Союзу у світі і «якщо до того газети всього світу продовжували критикувати СРСР за вороже ставлення до релігії і небажання робити поступок в цьому питанні, то після 22 травня майже у всіх вже була впевненість, що декларування свободи релігії відбудеться в самий найближчий час» [76].

Приїзд церковної делегації з Лондону очікувалась на початку осені 1943 року. Ця подія повинна була відбутися напередодні Тегеранської конференції, що виявилось вкрай доречним та відповідало бажанням Й. Сталіна про відкриття західного фронту державам-союзницями. Відбуття до Москви було заплановано на 15 вересня і вже йшли останні дні підготовки, коли у Великобританії була отримана новина про зустріч Сталіна з трьома митрополитами. Ця подія стала початком рішучих змін у конфесіональній політиці СРСР та відкрила нову сторінку в житті Російської православної церкви. Для відповідного рівня зустрічі було прийняте рішення, щоб приймаюча сторона була представлена не місцеблюстителем, функції якого на той час митрополит Сергій (Страгородський) виконував вже шість років (загалом патріарша кафедра була вакантна з 1925 року – з часу смерті патріарха Тихона (Беллавіна)), а безпосередньо патріархом. З цієї причини радянське керівництво вирішило зустрітися з ключовими церковними ієрархами задля вирішення питання майбутньої взаємодії [46].

До цієї зустрічі готувалися заздалегідь. Ще навесні та влітку 1943 року радянське керівництво вирішувало питання, якому органу доручити проведення нової релігійної політики та контролю за РПЦ. Спершу ці обов'язки хотіли передати новоствореному Наркомату державної безпеки, але від цієї ідеї вирішено було відмовитися через вкрай негативну репутацію відомства та те, що серед релігійних організацій НКДБ сприймався як спадкоємець ГПУ та НКВС. Для зовнішнього іміджу Радянського Союзу також було вигідно вивести церкву з-під контролю спецслужб. Таким чином, з'явилась думка утворити при Раді народних комісарів відділ, який би забезпечував зв'язок з Російською православною церквою [18].

З липня 1943 року почались жваві переговори співробітників НКДБ з представниками Патріархії – митрополитом Миколаєм (Ярушевичем) та керу-

ючим справами РПЦ протоієреєм Миколаєм Колчицьким. За результатами перемовин та з власних джерел органи держбезпеки представили Сталіну матеріали про стан Церкви, її ієрархів, патріотичну діяльність духовенства [68, с. 42].

«Уряд має бажання прийняти Вас, а також митрополитів Олексія та Миколая, вислухати Ваші потреби та вирішити наявні у Вас питання. Уряд може Вас прийняти або сьогодні, через годину-півтори, або якщо такий час Вас не влаштує, то прийом може бути організовано завтра (у неділю) або в будь-який інший день наступного тижня» [18] – з такими словами 4 вересня 1943 року звернувся полковник держбезпеки Г.Г. Карпов до митрополита Московського та Коломенського Сергія (Страгородського) від імені радянського уряду. Ввечері того ж дня дві години спілкування Й. Сталіна із трьома митрополитами – вищезгаданим Сергієм, Ленінградським і Новгородським Олексієм (Симанським) та Київським і Галицьким Миколаєм (Ярушевичем) – поклали початок «нового курсу» релігійної політики уряду, який зводився до взаємної лояльності двох суб'єктів цих відносин та передбачував відносно спокійне, хоча і підконтрольне, існування Православної церкви з можливістю її використання в інтересах радянської держави.

Вже під час зустрічі були вирішені питання церковних потреб: можливість відкриття збережених церков, богословських курсів та вищих духовних навчальних закладів при єпархіальних центрах, видання «Журналу Московської патріархії», звільнення ув'язнених єпископів та зняття обмежень на пересування священнослужителів, які мали судимість. На все це Й. Сталін давав свою згоду та навіть обіцяв підтримку [18].

Різку зміну державно-церковних відносин радянська влада не намагалась приховати від широкого загалу. В газеті «Правда» від 5 вечерня 1943 року було опубліковане повідомлення про зустріч Й. Сталіна з церковними ієрархами, де вказувалось, що голова Раднаркому «співчутливо поставився» [61] до будь-яких ініціатив, поліпшуючих життя релігійних спільнот. В свою чергу митрополити Сергій, Олексій та Миколай надіслали «дорогому Йосипу Віссаріоновичу» лист з «подякою» за «історичний день зустрічі» і підкреслили, що «Росій-

ська церква ніколи не забуде того, що визнаний усім світом Вождь – не лише Сталінською Конституцією, а й особистою участю в долі церкви підняв дух всіх церковних людей до ще більш посиленої роботи на благо дорогої Вітчизни» [88, с. 77].

Першими відчутними плодами благовоління держави став проведений 8 вересня 1943 року архієрейський собор, на який було зібрало 19 ієрархів: 3 митрополита, 11 архієпископа, 5 єпископів. митрополит Сергій був обраний патріархом Московським і всієї Русі. При патріархові був також сформований священний синод – колегіальний дорадчий орган в складі декількох найвпливовіших єпископів. Тоді ж за підписом 19 ієрархів побачило світ «Звернення Собору Російської Православної Церкви до всіх християн світу», особливими адресатами якого були «брати-воїни християни, що воюють зараз в арміях всіх союзних з нами країн», «християни всіх союзних країн, які працюють на оборону рідних земель від загального ворога» та християни «всіх країн, тимчасово окупованих Гітлером» [71, с. 70-72]. Окрім декларування загальнолюдських принципів, «Звернення» містило і потрібні радянській стороні геополітичні заклики: «Вона [Російська православна церква] сподівається, що напруженими зусиллями християн усіх союзних країн в цей сприятливий момент, коли наша рідна російська Червона Армія, переможно витісняючи ворога з рідних меж, відвернула на себе великі ворожі сили, створиться, нарешті, довгоочікуваний другий фронт і наблизить перемогу і мир народам» [44, с. 14]. Надалі архієреї Московського патріархату неодноразово виступали з подібними патріотичними зверненнями, проте вони інколи готувалися і поширювалися з санкції партійного керівництва [98, с. 39].

12 вересня 1943 року у Богоявленському соборі м. Москви відбулась інтронізація митрополита Сергія, який з того часу став іменуватись «патріарх Московський і всієї Русі». Обрання патріарха Московського сприйнято було схвально більшістю автокефальних православних та інших християнських церков. Вітальні послання з нагоди свого обрання Сергій отримав від патріархів Константинопольського, Олександрійського та Антіохійського [46]. Примітни-

ми було слова вітання митрополита Веніаміна (Федченкова), який був тоді екзархом Московського патріархату у США, що він надіслав з Брукліну: «Сподіваюсь, це [вибори патріарха] допоможе примиренню в Америці» [65].

Неприйняття обрання патріарха Сергія висловила лише очолювана митрополитом Анастасієм (Грибановським) нарада єпископів Російської православної церкви закордоном, яка відбулась 8-13 жовтня 1943 року у Відні. Це зібрання російських єпископів-емігрантів, що знаходились на окупованій нацистською Німеччиною територіях, назвало обрання патріарха Сергія «фактом не тільки неканонічним, але і не церковним, а політичним» [4]. Втім, відомо, що подібні єпископські конференції були ініційовані Головним управлінням імперської безпеки спільно з Міністерством східних територій Третього Рейху, тому навряд чи можна вважати їх рішення неупередженими та самостійними [4].

Зустріч Сталіна з церковними ієрархами та обрання патріарха було позитивно сприйнято у союзницьких країнах. Періодика вересня 1943 року рясніє схвальними повідомленнями на тему «нового курсу» радянської влади. Втім, західний світ вбачав у ньому не зацікавленість держави у зміцненні позицій церкви, а спосіб реалізації власних далекоглядних геополітичних очікувань.

Міністерство інформації Великобританії вказувало в одному зі своїх повідомлень, що англійська преса розцінює останні події як «видатний крок на шляху до поступового поліпшення взаємин між радянським урядом і християнської громадою, що перебуває у сфері його влади» [77, с. 18]. Зокрема, лондонське інформаційне агентство передавало: «Відновлення патріаршого престолу негайно покладе край німецьким інтригам в окупованих країнах, де німецькі пропагандисти намагаються знайти союзників серед віруючих. Громадська думка релігійних кіл за кордоном, зокрема, в англо-саксонських країнах і ще більше в країнах православного віросповідання, не може не відгукнутися сприятливо на ці події» [77, с. 19]. Місцева газета у Чикаго визнавала, що «розширення свободи релігії призведе до зміцнення позицій Радянського Союзу в його відносинах із західними країнами» [77, с. 19].

Менш позитивно, проте більш правдиво, шведська газета «Stockholms-Tidningen» у своїй передовій статті писала: «Рішення про скликання собору єпископів є, ймовірно, виразом політики пристосування, яку хоче вести СРСР з метою розширення співпраці з іншими цивілізованими народами» [77, с. 20].

Створивши примарність нормалізації релігійного життя, Й. Сталін насправді ще більше узалежнив Церкву, поставивши її під свій жорсткий контроль та інкорпорував її в систему державних відносин. Саме з цією метою 14 вересня 1943 року постановою Раднаркому СРСР було створено Раду у справах Російської православної церкви, яку очолив полковник держбезпеки Г.Г. Карпов. Відомою є настанова, яку дав Сталін Карпову: «...пам'ятайте, по-перше, що Ви не обер-прокурор, а по-друге, своєю діяльністю більше підкреслюйте самостійність церкви». Крім цього, Сталін доручав Карпову «... забезпечити відповідні зустрічі, прийоми, форми спілкування з патріархом, які могли б бути використані для відповідного впливу...» [47, с. 277].

Для радянської влади найважливішим було зробити Патріархат слухняною частиною власного тоталітарного режиму, щоб завдяки його іміджу та авторитету досягати власних цілей. Остаточне «примирення» з владою далось церковній ієрархії ціною компромісів, хворобливих для релігійної свідомості. Зокрема, це стосувалося участі в кампанії по здійсненню планів сталінської зовнішньої політики.

Міжнародна діяльність Московської Патріархії суттєво активізувалася з вересня 1943 року. Як і було заплановано, 18-28 вересня відбувся візит делегації Англійської церкви на чолі з архієпископом Йоркським Сірілом Гарбеттом. Ієрархи РПЦ були проінформовані Г.Г. Карповим та співробітниками Наркомату закордонних справ про те, як потрібно вести діалог з представниками церкви Англії. За десять вересневих днів, протягом яких англійська делегація була в Радянському Союзі, її члени зустрілися з патріархом та ієрархами Російської церкви, відвідували московські храми та громадські заклади, брали участь в богослужіннях у кафедральному соборі, виїжджали в Ново-Єрусалимський монастир у м. Істра та с. Коломенське. Особливе враження справило служіння у

кафедральному соборі молебню про «дарування перемоги російському війську та арміям союзних країн». «Я ніколи не бачив такого скупчення людей в храмі і не чув такого дивовижного співу, як сьогодні» - перебуваючи під враженням від побаченого, зазначав архієпископ Йорку [64, с. 18-24].

Гості були задоволені. Архієпископ С. Гарбетт зокрема заявив: «Після приїзду до Англії мене будуть осаджувати кореспонденти, вони будуть питати, «чи є в Росії свобода відправлення релігійного культу», і я відповім, що «безумовно, так», а коли книга «Правда про релігію в Росії» буде перекладена в Англії на англійську мову, вона принесе багато користі в справі розуміння в Англії різних сторін російського церковного життя» [72, с. 143]. На завершення візиту англійська сторона офіційним листом від імені архієпископа Кентерберійського запрошувала православну делегацію до Лондону: «Ми хочемо повідомити Ваше Блаженство про наше велике бажання незабаром вітати тут, у Лондоні, делегацію від Святої Російської Церкви, яка – як ми сподіваємось – буде надіслана до нас» [65].

Зовнішньополітичний ефект від візиту був величезним і, безперечно, вплинув на позицію союзників, які готувалися зустрітися в Тегерані для обговорення питання про відкриття Другого фронту. Готуючись до зустрічі «великої трійки», керівник російських більшовиків «ставив перед собою мету не тільки добитися прискорення відкриття другого фронту, а й збільшення обсягу воєнної допомоги» [11, с. 382], тому в повній мірі вирішив скористатися релігійним фактором.

З 28 листопада до 1 грудня 1943 року тривали перемовини між Й. Сталіним, Ф. Рузвельт та В. Черчиллем, відомі як Тегеранська конференція. Істотним результатом заходу стало узгодження операції «Оверлорд», яка фактично стала виконанням обіцянки союзників про відкриття другого фронту у Європі [79].

3.8. Досягнення радянської геополітики та примарність відродження церковного життя

Сталін отримав те, що йому було потрібно, і подальше загравання з РПЦ для нього не мало сенсу. На рішення про висадку союзників у Нормандії громадська думка західних країн вже не могла вплинути, тому починається ігнорування Церкви та обмеження її діяльності. Поступки атеїстичної держави на користь Церкви виявились не такими значними, як очікувалось. Навіть репресії проти віруючих не припинились. Так, наприклад, 27 жовтня 1943 року, патріарх Сергій звернувся до Г. Карпова з заявою про звільнення із таборів 26 священнослужителів, більшість з яких були єпископи. Принизливий тон заяви («...не беру на себе рішення питання, наскільки ці особи заслужили покарання, яке вони відбувають. Але я маю впевненість, що явлена їм з боку Уряду милість пробудить їх (та дасть можливість) прикласти всі свої старання, щоб показати свою лояльність Уряду Союзу і без сліду заглибити свою минулу провину» [71, с. 78]) не зміг ані отримати бажаного, ані хоча б допомогти знедоленим братам: всі без винятку поіменовані у списку були або страчені, або померли в засланні.

Очевидно, всі сталінські кроки щодо послаблення гонінь на РПЦ були зумовлені необхідністю створювати сприятливу думку про СРСР серед союзників і, тим самим, полегшити перемовини, особливо з Рузвельтом. Але одна справа – продемонструвати іноземцям наявність патріарха та змусити його заявити про «свободу релігії», а інша справа – відкриття храмів, які раніше масово закривалися. Не дивлячись на зміст постанови РНК № 1325 «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 року, яка передбачувала досить легку процедуру відкриття парафій та повернення їм релігійних споруд [59], в дійсності виконання цього рішення або ігнорувалось, або навмисне гальмувалось, так що кількість відкритих храмів була нікчемно мала [19]. Така політика цілком відповідала усній директиві, яку отримав Г. Карпов від В. Молотова: «Поки не давати ніяких дозволів на відкриття церков ... Відкрити церкви в деяких місцях доведеться, але потрібно буде стримувати вирішення цього питання» [74, с. 339]. Також примітним є той факт, що радянська влада прагнула відкрити хра-

ми під час військових дій, проте на звільнених землях церкви нерідко закривалися відразу після вигнання загарбників. Формальними приводами цьому служили підозри священників та віруючих у співпраці з німцями [51, с. 91]. Так, наприклад, 28 вересня 1944 року єпископ Сумський Корнилій (Попов) відправив листа патріаршому місцеблостителю митрополиту Олексію (Симанському), в якому сповіщалося про закриття в єпархії 30 церков [95, с. 40].

Загалом у 1944-1945 роках радянська влада отримала 12688 звернень про відкриття 4292 церков, але дозвіл був отриманий лише у 716 випадках. За підсумком, до червня 1945 року на території СРСР діяли 10243 храмів [36].

Очікуваного відповідного візиту делегації РПЦ до Англії, про який просив особисто патріарх Сергій, також не відбулось. В.М. Молотов дав наступне пояснення такому рішенню влади: «... в силу національної гордості нам не слід кланятися і так швидко реагувати на їх пропозиції, до того ж і воюють вони ще погано. Одна справа, коли вони приїздять до нас на поклін, інша справа нам туди їхати. Я вважаю, що потрібно утриматись. Так ввічливо і скажіть патріарху» [98, с. 42]. Отримавши відмову один раз, патріарх Сергій більше не проявляли ініціативи у міжконфесійних відносинах. Виключенням можна вважати візит делегації Російської православної церкви до Великої Британії за часів патріарха Олексія (Симанського) у складі митрополита Миколая (Ярушевича), протопресвітера Миколая Колчицького та ієромонаха Ювеналія (Луніна), який відбувся 11-21 червня 1945 року. Втім ця подія виходить за часові межі досліджуваної теми та сама вона не мала жодного реального значення, являючи собою виключно подію дипломатичної ввічливості [99].

Мабуть, та ж сама «національна гордість» спонукала патріарха Сергія відмовитися від запропонованої допомоги з Канади та Америки. У січні 1944 року кореспондент газети «Toronto Star» Р. Девіс готовий був передати релігійну літературу, богослужбове начиння, а також пожертви на користь Патріархії, але предстоятель РПЦ відповів так: «...Російська православна церква має достатньо коштів для свого існування, а також має можливість друкувати необхідні їй богословські книги та виготовляти церковне начиння». Г. Карпов, який, зрозумі-

ло, був ознайомлений зі змістом, «схвалив намічену відповідь патріарха» [92, с. 62].

3.9. Російська православна церква та Ялтинська конференція

15 травня 1944 року помер патріарх Сергій. Згідно його заповіту, посаду патріаршого місцеблюстителя зайняв митрополит Ленінградський і Новгородський Олексій (Симанський), але вибори нового патріарха не були дозволені. Такий стан справ тривав до початку 1945 року, коли СРСР почав готуватися до Ялтинської конференції, на якій мали вирішуватись проблеми повоєнного устрою та поділу сфер впливу в Європі. Саме в цей час американці знову актуалізували питання утисків прав Російської православної церкви, про що свідчила заборона влади на обрання нового патріарха на протязі 9 місяців [81].

Як і минулого разу – у 1943 році перед Тегеранською конференцією – так і нині Сталін напередодні зустрічі «великої трійки» у Ялті з суто прагматичних розрахунків щодо союзників дозволив провести помісний собор РПЦ. Митрополит Олексій (Симанський) виявився єдиним кандидатом і 2 лютого 1945 року відкритим голосуванням він одногосно був обраний патріархом Московським і всієї Русі [40].

Під час проведення Помісного собору, який тривав з 31 січня по 4 лютого 1945 року, стало очевидним посилення контролю держави над діяльністю РПЦ. Для уряду значимість події вимірювалась її ілюстративністю: собор, на який були запрошені предстоятелі та делегати помісних Православних церков, мав показати їм величність Російської православної церкви в СРСР і те, що ця велич спирається виключно на підтримку держави, і не тільки політичну, а й матеріальну. Це, в свою чергу, «мало стати істотним чинником для нужденних східних патріархатів під час виборів політичних пріоритетів» [92, с. 49]. Крім того, собор мав продемонструвати міжнародній громадськості реальність претензій Московської патріархії на управління всім православним світом [71, с. 431-432]. Сталіну був потрібен власний, бажано ручний «Московський Ватикан» [90], бо із справжнім Ватиканом вже починалась політична конфронтація. Про

бажання радянської влади контролювати ситуацію на Близньому Сході через РПЦ та східні патріархати було добре відомо західним союзникам [71, с. 429].

Для того, щоб спростувати перед західними союзниками інформацію про утиски на Церкву, учасники помісного собору склали «Звернення», де заявлялось наступне: «У всій своїй життєдіяльності наша Церква зустрічає повну допомогу у своїх потребах з боку Уряду і найближчим чином – з боку Ради у справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР. Глибоко цінуючи довірливе, дуже доброзичливе і уважне ставлення до всіх церковних починань з боку державної влади, що підтримує вільний розвиток внутрішнього життя Церкви, Собор висловлює нашому Уряду свої щирі вдячні почуття» [62]. Також на соборі був затверджений текст заяви для розповсюдження її за кордоном Телеграфним агентством Радянського Союзу, в якій зокрема йшла мова про наступне: «...Ніколи в Росії православ'я не зазнавало систематичного переслідування, ніколи не було вбивств християн, як у стародавньому Римі. Нічого подібного не було... Антирелігійна робота ніколи не отримувала безпосередньої підтримки уряду... Говорити про нетерпимість і переслідування релігії в СРСР – це означає йти проти істини» [92, с. 63].

Починаючи своє патріаршество з свідомо брехливих заяв на угоду владі, Олексій (Симанський) вважав один з головних своїх завдань збереження у що б то не стало *status quo* у стосунках з державою. Бажання уникнути нових переслідувань і жертв його спонукало висловлювати вдячність радянській владі, вкрай перебільшуючи благополуччя церкви в СРСР.

Слід зазначити, що і на цей раз радянські зусилля виправдали себе та знову принесли бажаний результат. У своїх спогадах комісар держбезпеки 3-го рангу П.А. Судоплатов згадував, як напередодні Ялтинської конференції американський посол А. Гарріман зауважив, що «нещодавні вибори патріарха Російської православної церкви справили дуже сприятливе враження на американську громадську думку» [83].

Зовнішньополітичним завданням була присвячена остання за часи Другої світової війни зустріч Сталіна з керівництвом Московської патріархії. Вона від-

булася 10 квітня 1945 року. Те, що ця зустріч була присвячена проблемам міжнародної політики, свідчить зміст листування цього періоду між патріархом Олексієм та Г. Карповим [52]. Результатом зустрічі стали делегації та послання до Румунського, Сербського та Болгарського патріархів, а також листи двом ключовим ієрархам Англійської церкви: архієпископам Кентерберійському та Йоркському. Більш значущим був візит патріарха Олексія до східних патріархів – Антіохійського Олександра, Єрусалимського Тимофія, Олександрійського Христофора –, що відбувався з 28 травня по 26 червня 1945 року. 27 липня Г.Карпов надіслав Й. Сталіну, В. Молотову та Л. Берії доповідну записку про результати поїздки делегації РПЦ по країнам Близького Сходу і «про необхідність посилити авторитет РПЦ та організувати моральну і матеріальну підтримку східним церквам в протипагу намаганням англійців підкорити власному впливу керівників східних православних церков» [52, с. 48].

Для повної консолідації Православних церков під егідою Москви з березня 1945 року планувалось проведення Всесвітньої конференції всіх християнських церков, окрім Римо-католицької. Але цим привабливим для Сталіна планам не судилося здійснитися: зустріч проігнорували навіть деякі Православні церкви [11], не кажучи вже про інші конфесії. З часом були намагання зібрати Всеправославний собор у Москві, щоб саме РПЦ стала центром тяжіння принаймні для Православних церков. Але не сталося і цього, а першість у православному світі і титул «Вселенський» залишились за Константинопольським патріархом [51, с. 92].

Російська церква недовго грала одну з центральних ролей у «великій політиці» радянського керівництва, але вона була одним із найважливіших інструментів реалізації міжнародної політики СРСР під час війни та здійснення спроби встановити домінуючий вплив у повоєнному світі. Для того, щоб Церква могла успішно виконувати свою місію на міжнародній арені, були створені для неї «сприятливі умови» всередині країни. Коли Сталіну потрібно було зображати «релігійну свободу», він йшов поступки Православній церкві. В ті ж періоди, коли думку союзників можна було проігнорувати або коли Церква на

думку Сталіна вичерпала свій ресурс потрібності, більшовики показували своє справжнє ставлення до православ'я.

Охолодження у сфері державно-церковних відносин, аж до відновлення репресій та гонінь в післявоєнний час, було обумовлено крахом сподівань, котрі сталінське керівництво пов'язувало з міжнародною діяльністю Церкви. Ефективність використання церковної структури задля досягнення власних цілей радянською владою була значно переоцінена. Не всі з поставлених завдань було реалізовано. Насамперед, це пояснюється їх надмірною глобальністю, авантюрним підходом радянських державних органів, що розробляли ці плани [87, с. 305]. Крім цього, церковна спільнота не відчувала себе зобов'язаною більшовикам і сприяла їх планам лише настільки, щоб знову не опинитися у горнилі гонінь. Отримавши хоча б якусь можливість для відродження, Церква використовувала її у власних інтересах, що були зумовлені християнським світоглядом, догматичними та канонічними принципами православ'я.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження та у відповідності до мети та задач роботи було встановлене наступне:

1. Після захоплення влади більшовиками в кінці 1917 року в Росії та інших країнах, що з часом було приєднані до Радянського Союзу, відбулись докорінні зміни в релігійному житті. Постулювання Конституцією СРСР свободи та рівноправності насправді збільшило розрив між атеїстами та віруючими, обмеживши у правах останніх. На законодавчому рівні цілеспрямовано відбулась підміна понять – свободу совісті замінили на право звершення релігійних обрядів. Декларуючи забезпечення прав віруючих, більшовики насправді оголошували свою ворожість до будь-якого прояву релігійності. Адміністративний тиск, закриття храмів та терор щодо віруючих та духовенства поставили церкву на межу виживання.

Втім, перепис населення у 1937 році виявив, що більшість громадян СРСР є віруючими, а основна частина релігійних людей ідентифікувала себе з православним сповіданням.

2. Напад нацистської Німеччини на Радянський Союз та вкрай невдалий початок війни спонукав Й. Сталіна шукати союзників у боротьбі проти А. Гітлера. Радянському Союзу для успішного ведення війни, враховуючи втрати територій та важливих промислових регіонів, були вкрай необхідні поставки із зарубіжних країн. Необхідність активізації дипломатичних відносин та налагодження масштабного діалогу з країнами-союзницями поставила питання міжнародного іміджу СРСР. Й. Сталін добре знав, що союзники по антигітлерівській коаліції мали глибоку зацікавленість у покращенні стану релігії в Радянському Союзі. Особливо гостро питання релігійної свободи у комуністичній Росії турбувало Сполучені Штати.

У США були широко розповсюджені антикомуністичні ідеї, саме тому ставлення до сталінського СРСР та гітлерівської Німеччини було майже одна-

ковим. Схильність громадської думки, політиків та суспільства Ф. Рузвельту була необхідна, щоб вирішити питання допомоги СРСР по ленд-лізу.

З плином часу авторитет Радянського Союзу, який поніс на собі великий тягар боротьби з гітлерівською Німеччиною, суттєво зріс серед союзників. З 1942 року починається інформаційна компанія за офіційне визнання Радянським Союзом «релігійної свободи». Як один із можливих факторів впливу на союзників Сталін вирішив використати відродження церковного життя та максимально транслювати інформацію про це на Захід, пам'ятаючи, що союзники прямо зумовили надання допомоги ослабленням репресій проти релігії у СРСР.

3. З вересня 1943 року суттєво активізувалася діяльність Московської Патріархії, коли був обраний патріарх Сергій (Страгородський) та були налагоджена діяльність церковних структур, які віднині знаходились під контролем Ради у справах РПЦ. Влада надала всілякого сприяння у розвитку тих сторін церковного життя, які б могли бути вдало демонстровані західним союзникам.

Створивши примарність нормалізації релігійного життя, Й. Сталін насправді ще більше узалежнив Церкву, поставивши її під свій жорсткий контроль та інкорпорував її в систему державних відносин. Остаточне «примирення» з владою далось церковній ієрархії ціною компромісів, хворобливих для релігійної свідомості. Зокрема, це стосувалося участі в кампанії по здійсненню планів сталінської зовнішньої політики.

Великий зовнішньополітичний ефект мав візит делегації Англійської церкви, який відбувся у кінці вересня 1943 року. Він, безперечно, вплинув на позицію союзників, які планували зустрітися в Тегерані для обговорення питання про відкриття Другого фронту.

З 28 листопада до 1 грудня 1943 року тривали перемовини між Й. Сталіним, Ф. Рузвельт та В. Черчиллем на Тегеранській конференції. Істотним результатом заходу стало узгодження операції «Оверлорд», яка стала виконанням обіцянки союзників про відкриття Другого фронту у Європі.

Сталін бачив подальше загравання з РПЦ зайвим. На рішення про висадку союзників у Нормандії громадська думка західних країн вже не могла вплинути, тому починається ігнорування Церкви та обмеження її діяльності.

На початку лютого 1945 року Сталін дозволив провести помісний собор РПЦ, де було обрано патріархом Олексія (Симанського). Ця подія була запланована напередодні зустрічі «великої трійки» у Ялті, де вирішувалась доля післявоєнної Європи. Тут вдруге лідер СРСР вирішив використати можливості Російської православної церкви для реалізації геополітичних вимог більшовиків.

4. З березня 1945 року планувалось проведення Всесвітньої конференції всіх християнських церков для повної консолідації під егідою Москви православних юрисдикцій, які переважно представлені у Східній Європі. Цим привабливим для Сталіна планам не судилося здійснитися: зустріч проігнорували навіть деякі Православні церкви, не кажучи вже про інші конфесії. З часом були намагання зібрати Всеправославний собор у Москві, щоб саме РПЦ стала центром тяжіння принаймні для Православних церков. Але не сталося і цього, а першість у православному світі і титул «Вселенський» залишились за Константинопольським патріархом.

5. Охолодження у сфері державно-церковних відносин, аж до відновлення репресій та гонінь у післявоєнний час, було обумовлено крахом сподівань, котрі сталінське керівництво пов'язувало з міжнародною діяльністю Церкви. Ефективність використання церковної структури задля досягнення власних цілей радянською владою була значно переоцінена. Не всі з поставлених завдань було реалізовано. Насамперед, це пояснюється їх надмірною глобальністю та нездатністю Церкви впливати на такі процеси в цілому. Церковна спільнота не відчувала себе зобов'язаною більшовикам і сприяла їх планам лише настільки, щоб знову не опинитися у горнілі гонінь. Отримавши хоча б якусь можливість для відродження, Церква використовувала її у власних інтересах, що були зумовлені християнською ідентичністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917-1943 / сост. Губонин Е.М. Москва: Издательство православного Свято-Тихоновского богословского института, 1994. 1062 с.
2. Алексеев В. Неожиданный диалог. *Агитатор*. 1989. № 6. С. 41–44.
3. Аруева Л.Н. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. URL: http://krotov.info/history/20/1940/arueva_01.htm (дата звернення: 11.11.2021).
4. Архиерейский собор Русской Православной Церкви 1943 г. *Православная Энциклопедия (электронная версия)*. URL: <https://www.pravenc.ru/text/76500.html> (дата звернення: 10.11.2021).
5. Барменков А.И. Свобода совести в СССР. Москва: Мысль, 1979. 223 с.
6. Батлер С. Сталин и Рузвельт: великое партнерство. URL: <http://testlib.meta.ua/book/285323/read/> (дата звернення: 11.11.2021).
7. Васильева О.Ю. Патриотическая деятельность Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны. URL: <https://www.polkmoskva.ru/articles/other/patrioticheskaya-deyatelnost-russkoj-pravoslavnoy-tserkvi-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny/> (дата звернення: 11.11.2021).
8. Васильева О.Ю. Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917-1941. Документы и фотоматериалы. Москва: ББИ, 1996. 352 с.
9. Васильева О.Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. Москва, 2001. 215 с.
10. Внешняя политика СССР: Сборник документов. / Высшая партийная школа при ЦК ВКП (б). Кабинет социально-экономических наук. Москва, 1947. Т. V: июнь 1941 – сентябрь 1945. 835 с.

11. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна. Київ: Політвидав України, 1990. Книга 2. 671 с.

12. Гордун С., священник. Русская православная церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. *Вестник русского студенческого христианского движения*. 1990. № 18. С. 82–142.

13. Гусев А. История подготовки Всеправославного собора. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-podgotovki-vsepravoslavnogo-sobora/viewer> (дата звернення: 10.11.2021).

14. Декреты Советской власти. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1. 640 с. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/peoples.htm> (дата звернення: 12.11.2021).

15. Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. Военные поставки США для СССР во Второй Мировой войне. 1941-1945. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=52753&p=20#gl_4 (дата звернення: 11.11.2021).

16. Емельянов Н. Е., Хайлова О. И. Гонения на Русскую православную церковь (1917-1950-е гг.). *Россия и современный мир*. 2008. 4 (61). С. 111–128.

17. Задворный В., Юдин А. История Католической Церкви в России. Краткий очерк. URL: <http://yakov.works/history/20/tsy-pin/zavdorn.html> (дата звернення: 12.11.2021).

18. Записка Карпова о приеме Сталиным иерархов Русской Православной Церкви. *Православие и мир*. URL: <https://www.pravmir.ru/zapiska-karпова-o-prieme-stalinym-ierarhov-russkoj-pravoslavnoj-cerkvi/> (дата звернення: 19.03.2021).

19. Зюзина Е. Взаимодействие церкви и государства в 1941-1945 гг. *Наша история*. URL: <https://nashahistory.ru/materials/vzaimodeystvie-cerkvi-i-gosudarstva-v-1941-1945-gg> (дата звернення: 10.11.2021).

20. *Известия*. 1930. 17 марта. URL: <https://dlib.eastview.com/browse/doc/24808732> (дата звернення: 12.11.2021).

21. *Известия ЦК РКП (б)*. 1921. № 33.
22. История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней / ред. Данилушкин М.Б. Санкт-Петербург: Воскресенье, 1997. Т. 1: 1917-1970. 1020 с.
23. Католическая Церковь в СССР в 1920-30-е гг. *Богослов.RU*. URL: <https://bogoslov.ru/article/2197232> (дата звернения: 12.11.2021).
24. Кашеваров А. Н. Частичное возрождение и особенности церковной печати в 1940-е годы. *Христианское чтение*. 2016, № 4. С. 191–204.
25. Кнышевская О. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. URL: <http://lhistory.ru/statyi/russkaya-pravoslavnaaya-cerkov-v-gody-velikoj-otechestvennoj-vojny> (дата звернения: 11.11.2021).
26. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm#1> (дата звернения: 11.11.2021).
27. Конституция Союза Советских Социалистических Республик. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> (дата звернения: 11.11.2021).
28. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 - 1945. Москва: Госполитиздат, 1954. Ч. 2: 1924 - 1930. 676 с.
29. Краснов П. П. Трансатлантическая дипломатия папы Пия XII и Ф. Рузвельта в период Второй мировой войны. *Вестник ОГУ*. 2010. 5 (111). С. 4–11.
30. Крывелев И.А. История религий. Москва: Мысль, 1988. Т. 1. 448 с.
31. Кынин Г. П., Севостьянов П. П., Суслов В. П. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945. Москва: Политиздат, 1983. Т. 1: 1941-1943. 542 с.
32. Кынин Г. П., Севостьянов П. П., Суслов В. П. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945. Москва: Политиздат, 1983. Т. 2: 1944-1945. 494 с.

33. Ладоренко В.Е. К вопросу об изменении политической ориентации Русской православной церкви (1917–1945). *Вопросы истории религии и атеизма*. 1964. № 12. С. 106–123.

34. Латышев А. Рассекреченный Ленин. Москва: MapT, 1996. 336 с.

35. Лопаткин Р.А. Социально-экономический потенциал российского протестантизма. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskii-potentsial-rossiyskogo-protestantizma/viewer> (дата звернения: 12.11.2021).

36. Митрофанов Г., протоиерей. Советская власть в собственных интересах помогла Церкви выжить. *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1659963> (дата звернения: 19.03.2021).

37. Москва-Вашингтон: политика и дипломатия Кремля, 1921-1941: сборник документов в 3 томах / отв. ред. Севостьянов Г.Н. Москва: Наука, 2009. Т. 3: 1933-1941. 780 с.

38. На дипломатических фронтах. 1941–1945. Москва: Издательство «Кучково поле», 2020. 312 с.

39. Невё. *Католическая энциклопедия*. URL: <http://xn--j1al4b.xn--p1acf/page/2813> (дата звернения: 12.11.2021).

40. О Поместном соборе Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1945. № 2. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=45&my=02&rm=OFC4&sr=450201> (дата звернения: 11.10.2021).

41. О религиозных объединениях: Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров РСФСР от 08.04.1929 г. URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0007_rel&object=translation&l=ru (дата звернения: 11.11.2021).

42. Об освобождении от воинской повинности по религиозным убеждениям, о трудовой повинности служителей культа, об издании религиозной литературы и о религиозных группах, объединениях и съездах: Постановление Народных Комиссариатов Юстиции, Внутренних Дел, Земледелия и Рабоче-

Крестьянской Инспекции от 15.08.1921 г. URL: <http://istmat.info/node/46528> (дата звернення: 12.11.2021).

43. Об отделении церкви от государства и школы от церкви: Декрет Совета Народных Комиссаров. URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5325/> (дата звернення: 11.11.2021).

44. Обращение собора епископов Русской Православной Церкви ко всем христианам мира. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 1. С. 14–15. URL: <http://archive.e-vestnik.ru/page/index/19430116.html> (дата звернення: 10.11.2021).

45. Одинцов М.И. Другого раза не было... *Наука и религия*. 1989. № 2. С. 8–9.

46. Одинцов М.И. Патриарх Сергей. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sergij_Stragorodskij/patriarh-sergij/8_1#note224_return (дата звернення: 10.11.2021).

47. Одинцов М.И. Русская Православная Церковь накануне и в эпоху сталинского социализма 1917 – 1953 гг. Москва: РОССПЭН, 2014. 423 с.

48. Орловский Д., иеромонах. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия: Жизнеописания и материалы к ним. Тверь, 1999. Книга 3. 623 с.

49. Пайпс Р. Русская революция. URL: http://yakov.works/libr_min/16_p/ay/ps_41.htm (дата звернення: 11.11.2021).

50. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / МИД СССР. Москва: Госполитиздат, 1958. Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. - ноябрь 1945 г.). 402 с.

51. Письменная Т.Г., Рябиков А.Н., Гречишко Д. Н., Емельянов Ю.Н. К вопросу об изменении политического положения русской православной церкви в СССР в 40-х - начале 50-х гг. XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2017. Т. 9, № 6, ч.1. С. 88–94.

52. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. Т. 1: 1945–

1953 г. URL: https://statearchive.ru/assets/files/Pisma_patriarha_1/1945.pdf (дата звернения: 10.11.2021).

53. Письмо В.И. Ленина В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) о необходимости борьбы с реакционным духовенством и мещанством и проведения кампании по изъятию церковных ценностей. URL: <http://lenin.rusarchives.ru/dokumenty/pismo-vi-lenina-vm-molotovu-dlya-chlenov-politbyuro-ck-rkpb-o-neobhodimosti-borby-s> (дата звернения: 12.11.2021).

54. Польский М., протопресвитер. Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. Джорданвилль, 1948. 194 с.

55. Попов А.В. Российское православное зарубежье: история и источники. М, 2005. 619 с.

56. Поповский М. Жизнь и житие Войно-Ясенецкого, архиепископа и хирурга. URL: https://royallib.com/book/popovskiy_mark/gizn_i_gitie_voyno_yasenetskogo_arhiepi_skopa_i_hirurg.html (дата звернения: 11.11.2021).

57. Послание к солдатам румынской армии митрополита Сергия Страгородского. *Помни войну.* URL: <http://www.pomnivoinu.ru/home/calendar/11/22/5094/> (дата звернения: 19.03.2021).

58. Пospelовский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 494 с.

59. Постановление СНК СССР «О порядке открытия церквей». Москва, Кремль, 28 ноября 1943 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/218443-postanovlenie-snk-sssr-o-poryadke-otkrytiya-tserkvey-moskva-kreml-28-noyabrya-1943-g#mode/inspect/page/3/zoom/4> (дата звернения: 10.11.2021).

60. Постановления Политбюро ЦК РКП(б) «О шуйских попах» с подтверждением решения Политбюро от 2 мая 1922 г. (о расстреле священников И.С. Рождественского, П.М. Светозарова и мирянина П.И. Языкова) и «О московском процессе в связи с изъятием ценностей» (о привлечении патриарха Тихона к суду и применении к священнослужителям высшей меры наказания).

URL: <http://lenin.rusarchives.ru/dokumenty/postanovleniya-politbyuro-ck-rkpb-o-shuyskih-popah-s-podtverzhdeniem-resheniya-politbyuro> (дата звернення: 12.11.2021).

61. *Правда*. 1943. 5 сентября. URL: <https://rg.ru/2018/09/03/rodina-religia.html> (дата звернення: 19.03.2021).

62. *Правда*. 1945. 5 февраля. URL: <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/04/Правда-№31-от-5.02.1945.pdf> (дата звернення: 10.11.2021).

63. *Правда о религии в России* / ред. Ярушевич Н., митрополит, Георгиевский Г.П., Смирнов А.П., протоиерей. Москва: Московская патриархия, 1942. 458 с.

64. Пребывание делегации Англиканской Церкви в Москве. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 2. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=02&rm=CJZN&sr=430207> (дата звернення: 10.11.2021).

65. Приветственные телеграммы, полученные патриархом Сергием из-за границы и СССР. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 2. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=02&rm=CJZN&sr=430205> (дата звернення: 10.11.2021).

66. Прокопович Н.С. Народное хозяйство СССР. Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1952. Т. 2. 355 с.

67. Регельсон Л. Трагедия русской церкви 1917-1953 гг. URL: <http://loveread.ec/contents.php?id=65010> (дата звернення: 10.11.2021).

68. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938 – 1943 гг.). *Отечественные архивы*. 1995. № 2. С. 37–67.

69. Решения КПСС и Советского государства о религии и церкви. URL: <http://istorijarossii.narod.ru/oreligii.htm> (дата звернення: 12.11.2021).

70. Роккуччи А. Сталин и патриарх: православная церковь и советская власть, 1917-1958. М.: Политическая энциклопедия, 2016. 582 с.

71. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов / сост.: Васильева О. Ю., Кудрявцев И. И., Лыкова Л. А. Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2009. 765 с.

72. Русская Православная Церковь стала на правильный путь. Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г. Г. Карпова И. В. Сталину. *Исторический архив*. 1994. № 3. С. 139–148.

73. Русская Православная Церковь XX век. *Православие.Ru*. URL: <https://pravoslavie.ru/5583.html> (дата звернения: 19.03.2021).

74. Русская Православная Церковь. XX век / сост. Беглов А.В., Васильева О.Ю., Журавский А.В. и др. Москва: Издательство Сретенского монастыря, 2008. 800 с.

75. Савченко Н., иерей. Внешнеполитический контекст Архиерейского собора 1943 года. *Белое Дело*. URL: <http://beloedelo.com/researches/article/?151> (дата звернения: 19.03.2021).

76. Савченко Н., иерей. Внешнеполитический контекст Архиерейского собора 1943 года. *Белое Дело*. URL: <http://beloedelo.com/researches/article/?161> (дата звернения: 19.03.2021).

77. Сергеева Н. О религии и церкви в СССР (по страницам иностранной печати). *Война и рабочий класс*. 1943. № 12. URL: <http://library.tversu.ru/images/stories/journalsVOV/Война%20и%20рабочий%20класс/1943/№%2012.jpg> (дата звернения: 10.11.2021).

78. Сидоров Д.И. Защита Родины и религия. Москва: Воениздат, 1963. 120 с.

79. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. II: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/tehran05.htm (дата звернения: 13.11.2021).

80. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва, 1950. 373 с.

81. Сталин, Рузвельт и Русская Православная Церковь. URL: <http://www.zaxodi-v-internet.ru/stalin-i-pravoslavie.html> (дата звернения: 10.11.2021).

82. Судоплатов П.А. Остаюсь единственным живым свидетелем... *Молодая гвардия*. 1995, №5.

83. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/sudoplatov_pa/08.html (дата звернения: 10.11.2021).

84. Федотов А., священник. Русская Православная Церковь в 1943–2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/russkaja-pravoslavnaja-tserkov-v-1943-2000-gg-vnutritserkovnaja-zhizn-vzaimootnoshenija-s-gosudarstvom-i-obshestvom/1_2 (дата звернения: 11.11.2021).

85. Филиппов Б.А. Ф. Рузвельт, Пий XII, И. Сталин и проблема репутации СССР в годы Второй мировой войны. *Вестник ПСТГУ*. 2016. 4 (71). С. 84–102. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/f-ruzvelt-piy-xii-i-stalin-i-problema-reputatsii-sssr-v-gody-vtoroy-mirovoy-voyny/viewer> (дата звернения: 11.11.2021).

86. Фирсов С.Л. Сталинский конкордат. *Независимая газета*. URL: https://www.ng.ru/ng_religii/2003-09-03/6_konkordat.html (дата звернения: 19.03.2021)

87. Хьюлетт Джонсон: красный пастырь Сталина. *Толкователь*. URL: <http://tfolk.ru/?p=22755> (дата звернения: 11.11.2021).

88. *Церковно-исторический вестник*. 2002. № 9.

89. *Церковно-исторический вестник*. 1999, № 4-5.

90. Цыпин В., протоиерей. История Русской Церкви (1917-1997). URL: https://azbyka.ru/otechnik/Vladislav_Tsy-pin/istorija-russkoj-tserkvi-1917-1997/8 (дата звернения: 10.11.2021).

91. Чумаченко Т.А. В русле внешней политики сталинского руководства: Русская Православная Церковь и Патриархаты Ближнего Востока. 1943-1953

годы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. 22 (351). С. 142–148.

92. Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие 1941-1961 гг. Москва, 1999. 248 с.

93. Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидцев. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. Т. 1. 670 с.

94. Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидцев. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. Т. 2. 679 с.

95. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь и религиозная политика советского государства в годы войны. *Христианское чтение*. 1996. № 12. С. 26–53.

96. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999. 400 с.

97. Шкаровский М.В. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 годах. *Acta Slavica Iaponica*. 2009. № 27. С. 1–27.

98. Якунин В.Н. Внешние связи Московской Патриархии и расширение ее юрисдикции в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Самара, 2002. 200 с.

99. Ярушевич Н., митрополит. Поездка в Англию. *Журнал Московской Патриархии*. 1945. № 8. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=45&my=08&rm=CJZN&sr=450804> (дата звернения: 11.10.2021).

100. Acting Secretary of State, Sumner Welles' statement on the Germanreich's attack on the Soviet Union. *The Public's Library and Digital Archive*. URL: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1941/410623a.html> (дата звернения: 11.11.2021).

101. Blet P. Pius XII i druga wojna światowa w tajnych archiwach watykańskich. Katowice, 2000. 452 p.

102. Correspondence of Roosevelt and Truman with Stalin on Lend Lease and other aid to the Soviet Union, 1941-1945 from Ministry of Foreign Affairs of the U.S.S.R. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957. Vol. 2: Correspondence with Franklin D. Roosevelt and Harry S. Truman (August 1941 - December 1945). URL: https://web.archive.org/web/20070927230500/http://www.shsu.edu/~his_ncp/LendL.html (дата звернення: 11.11.2021).

103. Declaration by United Nations. *The Public's Library and Digital Archive*. URL: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1942/420101a.html> (дата звернення: 11.11.2021).

104. Divini Redemptoris: Encyclica. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/la/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.pdf (дата звернення: 11.11.2021).

105. Dunn D. J. Caught between Roosevelt and Stalin. America's ambassadors to Moscow. University Press of Kentucky, 1998. 368 p.

106. Harriman A. America and Russia in a changing world: A half century of personal observation. Garden City: Allen & Unwin, 1971. 218 p.

107. Harriman A., Abel E. Special envoy to Churchill and Stalin 1941-1946. Random House Inc, 1975. 595 p.

108. Harvalíková V. Role the Russian Orthodox Church during the 2nd World War: Bakalářská práce. Praha, 2009. 59 p.

109. Hutten K. Iron curtain Christians: The Church in communist countries today. Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1967. 495 p.

110. Khrushchev S. Memoirs of Nikita Khrushchev. Pennsylvania: Penn State University Press, 2004. Vol. 1: Commissar, 1918–1945. 935 p.

111. Kirby D. The Church of England and «Religions Division» during the Second World War: Church-State Relations and the Anglo-Soviet Alliance. *Journal of International History*. 2000. No. 4. URL: https://sas-space.sas.ac.uk/3391/1/Journal_of_International_History_2000_n4_Kirby.pdf (дата звернення: 11.11.2021).

112. Lash J. Roosevelt and Churchill, 1939-1941: The partnership that saved the West. London: Andre Deutsch, 1977. 528 p.

113. Miner S.M. Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945. The University of North Carolina Press, 2003. 448 p.

114. Moore C. The priest who thought Stalin was a saint. *The Telegraph*. URL: <https://www.telegraph.co.uk/comment/columnists/charlesmoore/8660471/The-priest-who-thought-Stalin-was-a-saint.html> (дата звернення: 11.11.2021).

115. Perkins F. The Roosevelt I knew. New York: The Viking Press, 1946. 408 p.

116. Polsky M., protopresbyter. The new martyrs of Russia. Montreal, 1972. 137 p.

117. Qui pluribus: Encyclica. URL: <https://www.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/enciclica-qui-pluribus-9-novembre-1846.pdf> (дата звернення: 11.11.2021).

118. Quod Apostolici muneris: Encyclica. URL: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/la/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_28121878_quod-apostolici-muneris.pdf (дата звернення: 11.11.2021).

119. Scrivener J. Inside Rome with the Germans. New York, 1945. 213 p.

120. Sherwood R. Roosevelt and Hopkins: an intimate history. New York: Harper & Brother, 1948. 1004 p.

121. Taylor M. C. Wartime correspondence between president Roosevelt and pope Pius XII. New York: The Macmillan Company, 1947. 127 p.

122. The Memoirs Of Cordell Hull. London: Hodder & Stoughton, 1948. Vol. 2. 1804 p.